DOI:10.36935/ang.v23.2 *ANGUSTIA 23, 2019, pag. 109–186*

Date antropologice referitoare la unele dintre descoperirile funerare ale Epocii Bronzului de la Păuleni-Ciuc (jud. Harghita)

Anthropological data about several Bronze Age funerary discoveries at Păuleni-Ciuc (Harghita County)

Alexandra Comșa[1]

Cuvinte cheie: epoca Bronzului, descoperiri funerare, antropologie, oseminte umane în așezări, înmormântări de copii
Key words: *Bronze Age, funerary discoveries, anthropology, human bones in settlements, children*

ABSTRACT

The study details the anthropological analyses of 14 archaeological cases in which entire or partial human skeletons were found in the Bronze Age site of Păuleni-Ciuc, Ciomortan (Harghita county) during the excavation campaigns 2000-2002, 2007, 2009 and 2011. Two collective deposits, a ritual pit, two dwellings and other findings delivered a total of 22 individuals, among which 8 were aged seven or less. Feature 14, an oval pit researched in 2002, contained a grinding stone, an entire ceramic vessel, animal bones and the remains of 5 individuals: the skull of 15 years old female with traces of peri-mortem blow inflicted with a small object in the mandible, the skull and ribs of a seven years old child, parts of the hands and ribs of two infans I, the entire skeleton, deposited flexed on its right side, on the bottom of the pit (a woman, 17-21 years old, 160 cm height). The woman's skeleton had traces of burning on the ribs, right tibia and cubitus, suggesting that the dead was laid on the remains of a recently consumed fire. Traces of cuts and blows were identified on the long bones. Feature 14a, a flexed skeleton of an adult (22-24 years old) male (159 cm height, robust) was found in the vicinity of the previously described situation. They could be connected. The mandible showed signs of an abnormal disposition of the teeth with rotated canines. Feature 13 was associated with the fortification, maybe with a decommissioned gate. It comprised the entire skeleton of an adult man (24-30 years old) and the remains of 4 other individuals: an adult female (represented by unburnt fragments of the skull), one infans I (cremated, with traces of clay on the skull), a new-born and a 4 years old. The robust man was partially cremated, laid flexed, on its left side, mixed with animal bones. Traces of ochre were found on its right femur. He had suffered from osteoarthritis. Pit 36, dug in the fortification, contained 7 Wittenberg vessels and the entire skeleton of a 4 years old child. Remains of two infans II were discovered in two dwellings (8 and 8A) excavated in 2000.

Lucrarea de față se referă la materialul osteologic uman descoperit de-a lungul mai multor campanii arheologice desfășurate în situl de la Păuleni-Ciuc-Ciuc, în anii 2001, 2002, 2007, 2009, 2011. În fiecare dintre acestea au fost scoase la iveală morminte, sau depuneri funerare constând din oase de copii, sau adulți, folosind ca rit funerar inhumația, sau incinerația parțială. Prezența urmelor de arsură pe unele oase este asociată cu fo-

[1] Antropolog, Institutul de Arheologie "Vasile Pârvan" București, email: alexcomsa63@yahoo.com

cul sacru. În Epoca Bronzului, dar și în alte perioade istorice, acesta era utilizat, uneori, pentru purificarea gropilor celor decedați, a cadavrelor acestora, dar și a bunurilor, sau ofrandelor care-i însoțeau în lumea de dincolo (Comșa 2011, 251-259).

I. MATERIAL ȘI METODĂ

Materialul osteologic, înhumat sau incinerat parțial, constă din schelete umane complete sau incomplete, cele din urmă fiind, uneori, reprezentate doar prin cranii sau oase izolate (mandibule, oase lungi etc.). Acesta, după spălare, a trebuit, mai întâi, separat de cel provenind de la animale. Departajarea lor s-a efectuat prin analiza morfoscopică a caracteristicilor fiecărui os, în ceea ce privește elementele proprii de morfologie, cum ar fi aspectul, textura, culoarea, și greutatea lor. Apoi, au fost identificate oasele și s-a putut stabili apartenența lor la diversele regiuni ale corpului. Apoi, s-a procedat la reconstituirea lor și, acolo unde acestea au permis acest lucru, la efectuarea măsurătorilor antropometrice specifice.

Criterii folosite pentru analiza scheletelor înhumate

După stabilirea lateralității scheletelor înhumate (White si Folkens (2005), s-a stabilit gradul lor de conservare (Conell 2008, 9) și cel de reprezentare (Buikstra, Ubelaker 1994, 5-8; Wills *et alii* 2014). Oasele craniene au fost studiate biometric, pentru stabilirea aspectului lor morfologic, a masivității și robusticității lor, a prezenței și a gradului de dezvoltare a reliefului lor cranian (arcuri supraciliare, glabelă, linii nucale externe și interne, mastoide, arcade zigomatice), cu stabilirea gradului de înclinare a frunții, a grosimii și curburii marginii superioare a orbitei, a dimensiunilor mastoidelor, a caracteristicilor mandibulei, toate aceste elemente servind pentru diagnosticul diferențial al celor două sexe dar, unele dintre ele și pentru tipologie. Scheletul post-cranian a fost studiat, de asemenea, atât biometric, cât și morfoscopic, pentru a se putea observa gradul său de robusticitate, dezvoltarea și proporția dintre anumite componente ale oaselor, ca și lungimea lor totală. Analiza caracteristicilor osteometrice craniene și post-craniene a fost efectuată folosind metodele lui Broca (1875), Eickstedt (1934) Olivier (1960) și Krogman (1962).

Pentru indivizii adulți s-au analizat, pe craniu, gradul de obliterare a suturilor, abraziunea dentară, folosind schemele dentare ale lui Zubov (1968), Lovejoy (1985) si Brothwell (1981), dar și prezența unor procese patologice asociate cu vârsta. La nivel post-cranian au fost observate modificările degenerative ale oaselor. Încadrarea pe categorii de vârstă biologică și sex s-a realizat după metodele propuse de Todd 1920, Ubelaker (1979), Buikstra și Ubelaker (1994, 36), Ferembach *et alii* (1979, 7-45). Datele biometrice, de conformație și morfoscopice, au fost interpretate pe baza metodelor stabilite de Martin, Saller (1957-1966), iar valorile absolute și relative conform scărilor dimorfice stabilite pentru ambele sexe de Alekseev și Debetz (1964).

În vederea estimării vârstei biologice pentru indivizii subadulți (între 0-20 ani), au fost luate în considerare gradul de dezvoltare și erupție dentară după Ubelaker (1979), derzvoltarea occipitalului (bazioccipitalului) (Redfield 1970, 207-220; Sheuer, MacLaughlin-Black 1994, 377-380) osificarea epifizelor cu diafizele oaselor lungi conform criteriilor stabilite de Ubelaker (1979), Schaefer *et alii* (2009), Fazekas și Kósa (1978). De asemenea, atunci când a fost posibil, au fost măsurate lungimile totale ale oaselor lungi, vârsta pe baza acestora fiind apreciată conform metodei propuse de Stloukal și Hanákova (1978).

În ceea ce privește talia scheletelor de adulți, aceasta a fost stabilită folosind lun-

gimea totală a oaselor lungi întregi, sau întregibile, conform scărilor propuse de Manuouvrier (1892), Pearson (1899), Breitinger (1938), Trotter şi Gleser (1951, 1952, 1958), Bach (1965), dar şi Necrasov (1982). Valoarea medie a acestora a fost încadrată în final în categoria specifică fiecărui sex.

Pentru clasificarea din punctul de vedere al tipurilor antropologice, se folosesc numeroase criterii, care reunesc aspectul general şi robusticitatea oaselor, conformaţia şi forma craniană, gradul de dezvoltare a reliefului cranian, forma şi mărimea orbitelor, dezvoltarea şi frontalizarea, sau lateralizarea malarelor, caracteristicile mandibulei (cum ar fi lungimea şi lăţimea ramului ascendent, gonioanele proeminente, sau neproeminente etc.), mărimea unghiului goniac, prezenţa, sau absenţa unor alte caracteristici, cum ar fi, de exemplu, prognatismul alveolar. În acest sens, a fost folosită metodologia din literatura de specialitate, reprezentată de Eickstedt (1934), Vallois (1944), Stevens Coon (1954), Biasutti (1959), Boev (1972). Necrasov, Cristescu (1961), Vlădescu (1997, 3-16). De asemenea, sunt avute în vedere unele formaţiuni care se dezvoltă pe dinţi (cuspizi extra-numerari, incisivi de tip *«shovel-shaped»*), mandibulă (cum ar fi torusul mandibular), sau la nivelul scheletului post-cranian, care oferă indicii privind atribuirea la anumite tipuri antropologice.

Pentru markerii musculo-scheletali ai activităţii indivizilor, care au permis acest tip de studiu, au fost utilizate informaţiile de specialitate publicate de Ifrim şi Niculescu (1988), Molleson (2007), dar şi de Molleson şi Blondieux (1994, 312-316)

Caracterele non-metrice (epigenetice, discontinue) au fost studiate şi interpretate conform unor autori consacraţi. Astfel, pentru torusul mandibular au fost folosite informaţiile oferite de Eggen (1989) şi Lasker (1950). Această formaţiune are, foarte probabil, o etiologie multiplă :

- genetică, prin materialul genetic moştenit de la părinţi;
- fiziologică, prin hiperfuncţia aparatului masticator;
- influenţată de mediul ambiant prin tipul de hrană;
- culturală, prin modul ei de preparare, sau prin obiceiurile alimentare.

În timpul vieţii, dacă are dimensiuni mari, torusul mandibular poate produce ulceraţii, sângerări, sau drenaj.

El poate fi singular, dublu, sau multiplu, de diferite forme, cel mai adesea, fiind constatată prezenţa sa bilaterală pe osul mandibular. Are o prevalenţă de 12.3-26.9, fiind mai frecvent identificat la indivizii de sex masculin.

Cel mai adesea, torusul mandibular este asociat cu bruxismul, numit şi bricomanie, reprezentat de automatismele masticatorii bruşte şi inconştiente de scrâşnire a dinţilor, care apar în timpul somnului (Unterman, Fitzpatrick 2010, 520).

Pentru cribra orbitalia au fost folosite lucrările publicate de Brothwell (1981), Cybulski (1977), Roberts şi Manchester (1995), Lewis şi Roberts (1997). Această condiţie a osului orbitar a fost foarte frecvent asociată cu hiperostoza porotică, localizată, fie endocranian, fie ectocranian, fie pe ambele părţi ale osului calotei craniene. Multă vreme, ambele au fost considerate ca fiind manifestări ale unei anemii feriprive. Acest simptom însă, poate avea diverse cauze, care pot fi diferite, de la o situaţe la alta. În anul 1991, R. Wiggins arăta că cribra orbitalia ar putea reprezenta o formă mai uşoară a anemiei feriprive, menţionând, de asemenea, faptul că, între aceasta şi hiperostoza porotică ar fi posibil să nu existe o corelaţie semnificativă. De asemenea, el sublinia faptul că etiologia lor ar putea fi complet diferită şi, în orice caz, aceasta este complet deosebită în Statele Unite ale Americii, comparativ cu Europa. Dat fiind faptul că mulţi autori folosesc termenul de hiperostoză porotică pentru a desem-

na ambele aspecte patologice, Mary Lewis și Charlote Roberts atrăgeau atenția, încă din anul 1997, asupra faptului că, ar fi de preferat, utilizarea acestor denumiri distincte, până la stabilirea, cu certitudine, a existenței, sau lipsei unei corelații între ele (Lewis, Roberts, 1997, 581-586).

În orice caz, cribra orbitalia, dar și hiperostoza porotica reprezintă indicatori ai stării de sănătate și nutriție deficitare pentru orice comunitate, deci și pentru cea la care ne referim. După toate probabilitățile, ele se manifestă, sau nu, în funcție nu numai de condițiile de viață în care trăiește populația respectivă, ci și în concordanță cu modul în care familia, dar în special mama, înțeleg să-și îngrijească copiii, uneori ele prevenind, sau încetinind modul cum acționează factorii ambientali ce produc malnutriția, sau atacul paraziților, două dintre cauzele majore care determină apariția cribrei orbitalia.

Criterii folosite pentru analiza scheletelor incinerate parțial

La criteriile și metodele stabilite pentru studierea oaselor neincinerate (înhumate), se adaugă, în acest caz și altele, referitoare la influența exercitată de acțiunea focului asupra oaselor umane, în timpul procesului de incinerație (parțială). Astfel, pentru analiza oaselor de acest tip, folosim metoda lui Herrmann (Herrmann 1988, 578-585), cu criteriile sale specifice, pe care le avem în vedere și pe care le menționăm în continuare, aplicându-le așa cum este necesar în cazul oaselor incinerate parțial:

- locul depunerii oaselor (în urnă, lângă urnă, amestec cu oase de animale, amestec cu oase umane neincinerate etc.). Dată fiind folosirea incinerației parțiale, nu putem vorbi despre o depunere a oaselor într-un recipient, așa cum se constată în cazul incinerației complete a unui schelet. Dar, după cum vom vedea în continuare, avem mai multe situații în care oasele umane au fost descoperite mai ales în amestec cu cele de animale;
- dimensiunea fragmentelor osoase, culoarea și textura lor (arse puțin, arse puternic, calcinate), gradul de deformare, de fragmentare etc. Oasele sunt arse parțial dar, datorită temperaturii la care au fost expuse, care nu a fost prea mare, ele nu au suferit deformări, sau fragmentări semnificative;
- greutatea generală a oaselor. În acest caz nu am considerat utilă și relevantă măsurarea greutății oaselor, deoarece este vorba despre o incinerare parțială, ele păstrându-și caracteristicile generale, astfel încât, măsurarea greutății lor nu ar fi avut nicio relevanță;
- orice argument, care ar putea indica sfărâmarea oaselor după incinerare. În cazul de la Păuleni-Ciuc nu poate fi vorba despre un astfel de tratament al resturilor cinerare, datorită arderii parțiale a scheletelor;
- micșorarea dimensiunilor oaselor după incinerare (shrinkage), ca urmare a acțiunii focului. Acest aspect poate fi luat în considerare doar atunci când incinerația s-a efectuat la temperaturi ridicate deci, pentru aceste descoperiri funerare, nu poate fi vorba despre un astfel de fenomen;
- sortarea oaselor pe baza porțiunilor care sunt de obicei unice, sau duble, pentru fiecare schelet (cum ar fi, de exemplu, protuberanța mentală a mandibulei, mastoidele etc.). Atunci când aceste formațiuni depășesc numărul lor obișnuit, ele indică existența a doi sau mai mulți indivizi, în funcție de numărul lor. Nu a fost cazul să folosim acest criteriu, decât în cazul scheletelor din Complexul nr. 13 unde, de altfel, tocmai lipsa unor astfel de elemente suplimentare ne-a indicat existența unui singur individ adult și nu a doi, așa cum se credea inițial.

Starea finală de conservare a resturilor cinerare este influențată de o serie de factori, cum ar fi:

• Intensitatea focului;

• Durata expunerii la foc;

• Starea oaselor în momentul depunerii lor pe rug, ele putând fi acoperite cu carne, sau uscate (Ubelaker 2008, 1-5).

• Solul în care au zăcut.

Temperatura de ardere determină o serie de transformări fizico-chimice ale substanței osoase. În afara schimbărilor de ordin microscopic, apar și cele de ordin macroscopic, care constau în modificări ale formei, nivelului de fragmentare și de reducere a dimensiunilor acesteia (Groβkopf 2004, 13).

Așa cum am amintit deja, atunci când avem în vedere temperatura de ardere, ne bazăm pe metodologia stabilită de B. Herrmann (Herrmann 1988, 578-585), care, la fel ca și alți specialiști ce au studiat procesul de incinerare a celor decedați, consideră că schimbarea culorii oaselor depinde de temperatura de ardere a lor, după cum urmează:

• În jurul temperaturii de 100^0 C – oasele sunt gălbui;

• În jurul temperaturii de 300^0 C – oasele sunt brune;

• În jurul temperaturii de 400^0 C – oasele sunt negre;

• În jurul temperaturii de 550^0 C – oasele sunt gri-albăstrui;

• În jurul temperaturii de 850^0 C – oasele sunt albe.

Considerăm necesar să subliniem aici faptul că nici unii dintre indivizii din această serie de la Păuleni-Ciuc nu au fost arși complet ci, au fost parțial incinerați, în sensul că ei nu au fost supuși unei cremații propriu-zise, cu afectarea completă a configurației și structurii întregului schelet. Dimpotrivă, în general, oasele și-au păstrat atât aspectul morfologic inițial, fără a suferi deformări sau fragmentări foarte accentuate, așa cum se întâmplă în mod normal. Acest fapt ne arată că acțiunea focului nu a afectat radical oasele, deși acestea și-au schimbat culoarea și chiar au căpătat sunet metalic, în urma procesului incinerării.

Dat fiind că scheletele studiate antropologic provin din complexe atribuite Epocii Bronzului, dar provin din culturi materiale cu o poziție cronologică diferită, le vom prezenta în funcție de succesiunea descoperirilor în timp și de condițiile în care au fost scoase la iveală:

DESCOPERIRI FUNERARE ALE CULTURII JIGODIN

II. 1 COMPLEXUL NR. 14

Aspecte arheologice

Acest complex a fost studiat arheologic în anul 2002. El cuprindea o groapă de formă ovală care, în partea sa superioară conținea două cranii, împreună cu un fragment de râșniță și un vas ceramic întreg. Dedesubtul lor era depus un schelet uman complet (Fig. 1). Un alt mormânt, nr. 14.a, se afla în imediata lui apropiere. Se consideră că acesta din urmă, făcea parte din același complex (Fig. 2).

Complexul nr. 14 / Depunere colectivă

Păuleni-Ciuc; Secțiunea I, □H.1 – 0,75-0,85 cm

Craniul nr. 1 (M.1) (Nr. inv. 7580)

Aspecte arheologice

A fost descoperit la adâncimea de 0,74 m, cu masivul facial în jos.

Descriere antropologică

Acest segment al scheletului a fost descoperit într-o stare precară de conservare. S-au păstrat fragmente din toate oasele craniene dar, ele sunt foarte deteriorate, astfel încât, nicio porțiune nu a putut fi reconstituită. Cel mai mare fragment provine din occipital, din zona nucală și are o lungime maximă de 61 mm x 56 mm (Fig. 3). S-au păstrat ambele mastoide, cu aspectul caracteristic pentru un copil mic. Molarul stâng, parțial deteriorat, a fost, de ase-

menea, recuperat, ca și o parte din ramul ascendent al mandibulei, de pe aceeași parte. Tot din ultimul os menționat a fost recuperat un fragment mic, cu mentonul, care are aspect butonat, slab evidențiat. Este importantă, însă, prezența danturii, atât de pe mandibulă, cât și de pe maxilarul superior, chiar dacă aceasta a fost găsită sub formă de dinți izolați și nu păstrați în alveolele dentare, cu excepția molarilor 1 și 2 de lapte și a unui molar 1 definitiv erupt, acești cinci dinți fiind prezenți pe ambele hemiarcade ale mandibulei (Fig. 4). Toți premolarii inferiori se aflau sub formă de muguri dentari, iar un incisiv de lapte inferior a fost identificat ca dinte izolat.

Formula dentară a acestui individ este următoarea :

Tabelul nr. 1
Formula dentară stabilită pentru Craniul nr. 1 (M.1) din depunerea colectivă descoperită în Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Dr. Stg.

M.2	M.1	m.2	m.1	c	i.2	i.1		i.1	i.2	c	m.1	m.2	M.1	M.2
				-	-	-		-	-	-				
	-	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-		
		□ P.2	□ P.1								□ P.1	□ P.2		
□	M.1	m.2	m.1	c	i.2	i.1		i.1	i.2	c	m.1	m.2	M.1	□

- dinte prezent în alveolă;

□ – dinte prezent sub forma mugurelui dentar;

Împreună cu oasele craniene ale copilului se aflau 3 porțiuni de coaste ale aceluiași individ.

Diagnoza de sex și vârstă

Date fiind caracteristicile dentiției, putem aprecia că individul respectiv era un copil cu vârsta de 7 ani (+24 luni).

Aspecte patologice

Pe marginea superioară a orbitei drepte se aflau urme de cribra orbitalia (Fig. 5), în stadiul porotic (Brothwell 1981, 165, fig. 6.17, A), primul dintre cele trei, care pot exista pentru un astfel de simptom. În acest caz, constatăm că problemele nutriționale ale acestui copil abia începuseră.

Tipologie

Ambii Incisivi centrali superiori ai Craniului nr. 1 sunt de tip "shovel-shaped", acesta fiind un caracter aparținând tipului mongoloid, predominant determinat genetic și prezent pe teritoriul Asiei și al Americii de Nord, dar foarte rar, sau deloc prezent în Africa și pe teritoriul Europei (Kimura *et alii* 2009, 528-536).

Alte depuneri

Împreună cu fragmentele craniene și cele costale ale copilului de 7 ani +24 luni se aflau un fragment de diafiză humerală și unul de femur drept (Fig. 6). de la un copil mai mic decât cel al cărui craniu este studiat aici Mai existau 2 epifize de mici dimensiuni, provenind tot de la copilul cel mai mic (M.1a) (infans I). Tot cu oasele acestui schelet de 7 ani se aflau 2 fragmente de coaste și unul de diafiză humerală de la un copil ceva mai mare decât M.1a (M.1b), tot infans I, situat în prima jumătate a acestei categorii de vârstă.

Împreună cu Craniul nr. 1 (M.1) s-au găsit 11 oase de animal, dar și un metacarpian fragmentar, probabil aparținând unui individ de sex feminin (posibil M.3).

Păuleni-Ciuc; Secțiunea I, □1H – 94-104

Complexul nr. 14 / Depunere colectivă

Craniul nr. 2 (M.2) Inv. 7581

Aspecte arheologice

Acesta se afla la adâncimea de 0,97 m, fiind așezat pe partea dreaptă, cu fața spre sud.

Descriere antropologică

Acest craniu, ca și primul, se afla într-o stare precară de conservare. S-au recuperat porțiuni din toate oasele craniene, inclusiv din mandibulă. Există și dinții, care au fost găsiți separat de cele două maxilare. Palatul este în stare fragmentară, cu porțiuni lipsă și nu a putut fi reconstituit. El are adâncime mică dar, forma lui nu a putut fi stabilită. Apertura piriformă este de tip antropin. Din mandibulă s-a păstrat o porțiune, cuprinsă între I.1 de pe hemiarcada dreaptă și M.2 de pe aceeași parte, dar există și dinți izolați de pe maxilarul superior. Pe mandibulă se remarcă inserțiile mușchilor pterigoizi, destul de bine evidențiate. Mentonul este de tip butonat, bine conturat.

Formula dentară pentru acest individ este următoarea :

Tabelul nr. 2

Formula dentară stabilită pentru Craniul nr. 2 (M.2) din depunerea colectivă descoperită în Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Dr.															Stg.	
M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3
-	-	-	?	?	?	-	?		?	?	-	-	?	-	-	-
-	-	-	-	-	-	?	?		?	?	-	?	-	-	-	-
M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3

- dinte prezent în alveolă;

? dinte pierdut post-mortem.

Diagnoza de sex și vârstă

Datorită grosimii nu prea mari a oaselor craniene, a gracilității și reliefului nu prea dezvoltat al mandibulei, putem considera că acest individ este de sex feminin. În privința vârstei, folosindu-ne de gradul de dezvoltare și erupție a dentiției, considerăm că el avea 15 ani+36 luni.

Tipologie

Acest individ prezenta, în mod cert, unele caracteristici mongoloide, datorită prezenței torusului mandibular. La acestea se adaugă unele elemente de tip mediteranoid (adâncimea palatului, mentonul).

Caractere non-metrice pe craniu

Pe partea internă a corpului mandibular se observă prezența unui torus mandibularis bine dezvoltat (Fig. 7). Această formațiune este caracteristică tipului antropologic mongoloid (Lasker 1950, 191-203; Eggen 1989, 409-415). Foarte probabil, această formațiune a fost prezentă bilateral dar, din cauza lipsei porțiunii corespunzătoare de pe hemiarcada stângă nu putem ști acest lucru cu exactitate. Subliniem faptul că prezența unui torus mandibularis dezvoltat la un individ juvenis ar fi urmat să fie și mai bine evidențiat la vârsta adultă.

Aspecte patologice

Exocranian, în special pe parietale, sau pe occipitale, dar și pe celelalte oase craniene, inclusiv pe mandibulă, există numeroase porozități, care ne indică existența hiperostozei porotice (Fig. 8), termen folosit de A. Hrdliča în 1914, pentru a defini această condiție patologică identificată la Amerindieni (Mann, Hunt, 2005, 19-20). El considera că aceasta nu este o boală, ci un simptom, fiind de fapt „urmele" unei „dezordini sistematice", adică a unei dereglări care afecta întregul sistem (organism). Din anul 1966, J. L. Angel a introdus un alt termen, acela de *osteo-*

porosis symmetrica. În prezent, se mai folosesc și alte denumiri, cum ar fi *cribra cranii externa, hyperostosys spongiosa*. Acest defect este localizat la nivelul substanței spongioase a calotei craniene, numita și diploë. În anumite situații, acest țesut devine hipertrofic și are drept consecință o subțiere a oaselor craniene și un aspect poros al acestora. Încă din anul 1950, pe baza analogilor cu cazuri recente la care a fost constatată radiologic hipertrofia măduvei oaselor craniene, documentată împreună cu dovezi hematologice și epidemologice, care evidențiau prezența anemiei la indivizii respectivi, hiperostoza porotică a fost considerată ca fiind consecința unei astfel de condiții de sănătate a indivizilor respectivi. În prezent, studiile arată că, într-o astfel de situație, organismul nu ar fi putut susține producerea masivă de hematii, care determină expansiunea măduvei osoase și duce la apariția leziunilor porotice de pe craniu. De fapt, anemia era consecința unui mecanism compensatoriu al hiperproducției de hematii (celule roșii), așa cum apare în anemia hemolitică, sau în cea megaloblastică. Ultima formă de anemie este determinată de deficiența de vitamina B.6 și B.9. Dar, această afecțiune, manifestată prin subțierea peretelui osos exterior al calotei craniene, dar și prin apariția unor porozități la acel nivel, poate fi produsă și de scorbut (adică deficiența de vitamina C), rahitism (lipsa necesarului de vitamina D), inflamații ale scalpului sau periosteum- ului, traumatisme, sau osteomielită. Ea poate fi produsă și de anemiile ereditare, cum sunt talasemiile, sau anemia falcipară (engl. „sicklemia"). Această manifestare constituie un indicator al stresului nutrițional și al unei stări precare de sănătate a individului și chiar a comunității, atunci când într-un cimitir apar mai multe, sau numeroase cazuri de acest fel. Studiul acestor afecțiuni are implicații majore pentru obținerea de informații privind malnutriția, sau alte probleme de acest gen, din trecutul comunităților umane (Schultz 2001, 106-147; Stuart Macadam, 1992, 39-47; Walker *et alii* 2009, 109-125).

Ultimele cercetări în domeniul paleonutriției, ne arată însă că, mai degrabă decât a fi un indicator al malnutriției, așa cum s-a presupus până de curând, hiperostoza porotică constituie, de fapt, o modalitate biologică de adaptare a organismului la condițiile de mediu, deoarece, chiar și conținutul redus de fier în sânge ar putea reprezenta „o armă", care putea fi îndreptată împotriva posibilelor boli infecțioase, sau a unor paraziți (Stuart-Macadam 1992, 39-47). Cel mai frecvent, ea este asociată cu diversele forme ale talasemiei, dar și cu amemia falcipară (în engleză, așa numita sickle-cell anemia), ca adaptare la malarie. Tipul menționat de anemie face parte din categoria hemoglobinopatiilor. Hemoglobinopatiile apar ca urmare a dereglării modului de funcționare a celor două gene care determină sinteza catenelor, α și β ale hemoglobinei. Modificările pot fi variate, cu consecințe diverse. Afecțiunea amintită se caracterizează prin hematiile (=eritrocitele) în formă de seceră și nu rotunde, așa cum se prezintă ele, în mod normal. Cauza apatiției acestei modificări este un tip anormal de hemoglobină, numită HbS, la care aminoacidul cu poziția 6 din catena β, adică acidul glutamic, este înlocuit de alt aminoacid, numit valină. Ca urmare, indivizii homozigoți mor imediat după naștere sau, cel târziu, până la pubertate, iar cei heterozigoți trăiesc, având circa 60% hemoglobina A și 30-40% hemoglobină S. Hemoglobina A se menține în aceste limite, pentru a asigura necesitățile de funcționare a organismului.

Anemia falcipară urmează îndeaproape arealul parazitului Plasmodium falciparum transmis de țânțarul anofel (din genul Anopheles) și afectează Africa, Asia, Oceania și bazinul mediteraneean, fără a trece și pe continentele americane, unde

sunt alți paraziți și forme de anemie, cu diverse deficiențe de funcționare a organismului. Unele studii din Grecia, e adevărat, referitoare la mileniul V î.Chr, au evidențiat faptul că anemia respectivă afectează în special ținuturile mlăștinoase, manifestându-se cu o pondere mult mai redusă în zonele uscate, o astfel de concluzie fiind valabilă atât penru țara amintită, cât și pentru Cipru, sau Turcia (Anatolia). Este interesant de menționat și faptul că incidența malariei și a hiperostozei porotice a scăzut odată cu îmbunătățirea modului de practicare a agriculturii (Angel 1966, 760-763).

Anemia falcipară este un polimorfism balansat, reprezentând o anemie hemolitică cu forme foarte severe, care determină apariția unor crize apărute în urma unor infecții cu agenții patogeni amintiți. În astfel de situații, datorită conținutului redus îm oxigen al hematiilor, HbS formează agregate specifice paracristalizate, care duc la curbarea eritrocitului și obținerea formei de seceră a acestuia. Producerea unor astfel de agregate de hematii falcipare este deosebit de gravă, mai ales atunci când ele apar la nivelul creierului, producând hipoxii.

La indivizii heterozigoți, afecțiunea amintită constituie un avantaj adaptativ față de malarie, comparativ cu indivizii normali. Acest fapt este absolut simplu, la fel ca multe alte procese adaptative din natură. Astferl, deoarece Plasmodium falciparum este un parazit adaptat doar la metabolismul obișnuit al oamenilor, orice schimbare a acestuia din urmă îi produce, drept consecință, o modificare corespunzătoare a evoluției în organismul gazdei sale. Iată de ce, indivizii heterozigoți fac forme mult mai ușoare de malarie dacă au anemie falcipară, comparativ cu cei normali. Tot ca avantaj adaptativ, s-a remarcat faptul că indivizii heterozigoți prezintă o rată de reproducere cu 1,26% mai mare decât homozigoții, datorită acestui avantaj adaptativ, iar frecvența genei care determină apariția hemoglobinei S atinge uneori frcvențe mari, fapt evidențiat prin prezența, în diverse populații africane, sau circummediteraneene, a unui număr destul de mare de heterozigoți, care ajung uneori și până la 20% (Raicu 1980, 575).

*

Pe partea internă a orbitei stângi, din care s-a păstrat un mic fragment, există urme ale cribrei orbitalia, în fază porotică (Brothwell 1981, 165, fig. 6.17, A). Aceasta este prima dintre cele trei faze de evoluție a simptomului amintit și era un proces activ la momentul decesului individului respectiv.

Ambele foramene mentoniere sunt dezvoltate mult peste normal. Cel de pe partea stângă a mandibulei însă, care s-a păstrat pe un fragment osos al acesteia este de dimensiuni foarte mari (6,57 mm x 3,38 mm), ceea ce ne indică o intensă vascularizație a zonei respective, posibil asociată unui proces patologic (inflamație, tumoare) (Fig. 9) Dat fiind că din hemiarcada stângă se păstrează doar o porțiune mică a peretelui extern, nu putem face aprecieri mai detaliate referitoare la cauzele care au dus la mărirea excesivă a foramenului nutritiv. Trebuie menționat însă faptul că acesta este bine dezvoltat și pe partea dreaptă a mandibulei, dar, are dimensiuni ceva mai reduse decât ale celui de pe hemiarcada stângă (4,50 x 2,51 mm).

Intervenții antropice

Pe corpul mandibular, hemiarcada dreaptă, există urmele unei lovituri executate cu un corp contondent, având capătul de formă aproximativ triunghiulară, cu laturile de 6,33 x 4,24 x 6,87. Latura cea mai lungă a acesteia este dispusă oblic față de baza mandibulei, la un unghi de 1450 (Fig. 10). Această intervenție a fost făcută peri-mortem și, în mod cert, nu a fost cea care a cauzat decesul individului respectiv.

Alte depuneri

Împreună cu oasele umane descrise mai sus s-au găsit 1 porțiune de coastă și una de claviculă, provenind de la copilul M.1a (infans I), dar și 2 fragmente ceramice de culoare cărămizie, dintre care 1 cu decor incizat.

Scheletul întreg (M. 3) – Nr. inv. 7603/2002

Aspecte arheologice

Scheletul, bine conservat, aflat în conexiune anatomică, era chircit pe partea dreaptă și cu capul spre E. A fost descoperit la adâncimea de 1,05 m, într-o groapă de formă ovală, situată la 0,25 m nord de craniul nr. 1, și la 0,5 m nord-est de craniul nr. 2, având capul așezat direct pe stânca naturală și situat ceva mai sus decât restul scheletului.

Descriere antropologică

Craniul (Nr. inv. 7603)

A fost reconstituit în mare parte (Fig. 11-13 a și b), lipsind porțiuni din parietale, temporale și baza craniană. În norma verticală, acesta are forma pentagonoidă, iar în cea occipitală este „casă". În mod cert, din punct de vedere morfoscopic, acest craniu aparține categoriei dolicocrane dar, datorită fragmentării frontalului în zona glabellei, indicele cefalic nu a putut fi calculat. Suturile sunt deschise dar, apar unele porțiuni ușor obliterate, pe zona C.1 a suturii coronare (pars bregmatica) și pe S.1 a suturii sagitale (pars bregmatica). Fruntea este sferică, conform indicelui fronto-transversal. Arcurile supraciliare sunt de gradul 1, mastoida 2-3, fosa canină este 2-3. Bosele frontale sunt evident conturate. Se păstrează și masivul facial în stare fragmentară. Malarele sunt frontalizate. Nasul are apertura piriformă de tip antropin. Maxilarul superior este reprezentat de ambele hemiarcade, cu dinții păstrați în alveole (Fig. 14). Mandibula a fost reconstituită aproape complet (Fig. 15-17). Ramul său ascendent este scurt și cu grosime medie. Inserțiile mușchilor maseteri sunt destul de bine conturate. Palatul are adâncime medie și formă elipsoidă. Mentonul este de tip butonat, bine reliefat. Foramenul nutritiv se află în dreptul lui P.2. Dentiția este foarte albă, ceea ce ne indică un consum intens de produse lactate, bogate în calciu.

Formula dentară a acestui individ este următoarea:

Tabelul nr. 3

Formula dentară stabilită pentru Scheletul M. 3 din depunerea colectivă descoperită în Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Dr.									Stg.							
M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3
-	-	-	-	-	-	-	-		?	?	-	-	-	-	-	?
-	-	-	-	-	-	-	-		?	?	-	-	-	-	-	-
M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3

- dinte prezent în alveolă;

? dinte pierdut post mortem.

Tabelul nr. 4

Dimensiuni și indici care au putut fi măsurați pe craniul scheletului M. 3 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători	Dimensiuni/ Indici
8	eu-eu	122
9	ft-ft	82
10	co-co	104
68	Adâncimea mandibulei	68
69(1)	Înălțimea la nivelul foramenului nutritiv	10
69(3)	Grosimea la nivelul foramenului nutritiv	4
70	Înălțime ram vertical	56
70(3)	Înălțimea incizurii mandibulare	14
71	Lărgime ram vertical	34
71(1)	Lărgimea incizurii mandibulare	34
79(4)	Unghi bazal	68
79(a)	Unghi ram ascendent	123
79(1a)	Unghi mentonier	79
9/10	Indicele fronto-transversal	78,8

Scheletul post-cranian

Acesta era reprezentat de 2 vertebre cervicale, 10 dorsale și 5 lombare, împreună cu un arc neural, porțiuni de coaste (53), clavicula stângă întreagă, cu urme ale cartilajelor de creștere prezente atât pe capătul său sternal, cât și pe cel acromial, omoplații fragmentari, 1 metacarpian, 1 metatarsian, oase carpiene fragmentare, 2 falange (1 de la membrul superior, cealaltă de la cel inferior). platouri tibiale fragmentare, dar și porțiuni diafizare de la aceleași oase, condili femurali fragmentari, rotula stângă întreagă. Coxalele nu au fuzionată creasta la osul iliac. Vertebra 1 sacrală nu este fuzionată cu celelalte. De asemenea, pe acromionul omoplatului drept se observă încă linia de sutură a epifizei sale la restul osului.

Tabelul nr. 5

Dimensiuni și indici ai humerusurilor Scheletului M.3 din depunerea funerară din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători și indici	Humerus	
		drept	stâng
1	Lungimea maximă	302	-
4	Lărgimea maximă epicondilară	58	-
5	Diametrul maxim mijlociu	21	-
6	Diametrul minim mijlociu	15	-
7	Perimetrul minim	58	58
Indicele de secțiune		71,43	-
Indicele de soliditate		19,21	-

Tabel nr. 6

Dimensiuni și indici ai cubitusurilor Scheletului M.3 din depunerea funerară din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători și indici	Cubitus	
		drept	stâng
3	Perimetrul minim	36	36

Tabel nr. 7

Dimensiuni și indici ai radiusului Scheletului M.3 din depunerea funerară din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători și indici	Radius	
		drept	stâng
3	Perimetrul minim	41	

Tabel nr. 8
Dimensiuni și indici ai femurelor Scheletului M.3 din depunerea funerară din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători și indici	Femur	
		drept	stâng
10	Diametrul antero-posterior superior	30	30
9a	Diametrul transversal superior	20	21

Tabel nr. 9
Dimensiuni și indici ai tibiilor Scheletului M.3 din depunerea funerară din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători și indici	Tibia	
		dreaptă	stângă
8a	Diametrul antero-posterior superior	33	32
9a	Diametrul transversal superior	20	19
10b	Perimetrul minim	88	
Indicele de platicnemie		60,61	59,38

Tabel nr. 10
Dimensiuni și indici ai tibiilor Scheletului M.3 din depunerea funerară din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători și indici	Peroneu
		stâng
4a	Perimetrul minim	36

Oasele lungi ale membrului superior sunt și ele reprezentate (Fig. 18).

Humerusurile au ambele epifize fuzionate cu diafiza, la cea proximală fiind încă vizibilă linia de sutură. Osul drept are capătul distal parțial distrus.

Cubitusul drept are lipsă epifiza distală și prezintă urme de arsură pe o suprafață destul de mare a diafizei. Separat, a fost găsit cubitusul stâng, în zona M.1 (Păuleni-Ciuc2013. S.I, □H.1, 21.07.2013 os uman din zona M.1. 2011, Plan 10.). Acest din urmă os avea capătul proximal parțial distrus și lipsa epifizei distale (Fig. 19). Acest cubitus, deși nu se afla împreună cu celelalte oase ale acestui schelet a putut fi identificat ca aparținând lui prin caracteristicile sale morfoscopice, dar si morfometrice.

Femurele și tibiile sunt întregi dar, peroneele s-au păstrat în stare fragmentară. Cel stâng are capătul distal, iar cel drept pe cel proximal, acesta din urmă fiind deteriorat (Fig. 20).

Diagnoza de sex și vârstă

Pe baza caracteristicilor acestui schelet, putem spune că este de sex feminin, având în vedere eșancrura ischiatică cu o deschidere destul de mare (Fig. 21).

Folosindu-ne de schemele dentare, de gradul de fuzionare a epifizelor cu diafizele, observând și că creasta iliacă nu este unită cu osul respectiv, dar observând și erupția completă a lui M.3 de pe ambele maxilare, putem considera ca acest schelet avea vârsta cuprinsă între 17 și 21 ani.

Statura

Această caracteristică individuală, stabilită pe baza humerusului, singurul os la care ambele epifize erau fuzionate cu diafiza și folosind diferite metode de calcul, are o medie de 1603 cm, încadrându-se în categoria taliilor mari pentru indivizii de sex feminin.

Tipologia

Având în vedere caracteristicile (în special de pe mandibulă) și statura acestui schelet, el poate fi atribuit tipului mediteranoid.

Aspecte patologice

Pe mandibula acestui individ se observă faptul că există o rarefiere a stratului cortical de la procesul condilar drept al osului menționat (Fig. 22). Acesta poate fi pus în legătură fie cu un traumatism, care

a afectat zona articulației temporo-mandibulare, fie cu un proces degenerativ situat la acel nivel (Hegde *et alii* 2012).

Pe unele vertebre dorsale există corpusculi Schmorl. Aceştia sunt mari şi apar numai pe fața inferioară a corpului vertebral. Dimensiunile lor sunt: 19,93 x 6,39 mm, 15,91 x 3,80 mm, 18,47 x 6,81 mm, 14,96 x 3,7 mm (Fig. 23). De asemenea, unele dintre vertebrele dorsale au corpul tasat. Pe zona corticală de la aproape toate corpurile vertebrale se remarcă prezența unor porozități, ceea ce ne indică existența osteoartritei la coloana vertebrală a acestui individ.

Există porozități şi la nivelul ambelor capete ale oaselor lungi (Fig. 24). Ele apar, de asemenea, pe coxale, în special în zona articulației coxo-femurale. Acest fapt ne arată existența unui proces inflamator, foarte probabil cu caracter sistemic, adică la nivelul întregului organism.

Caractere non-metrice pe craniu

Foramenul supraorbitar de pe partea stângă, existent pe un fragment de frontal, pe care se află şi marginea superioară a orbitei de pe aceeaşi parte, este deschis sub forma unui sulcus. La omul viu, această formă a structurii amintite are drept consecință îngroşarea vaselor de sânge şi a terminaților nervoase existente la acel nivel, dar şi poziționarea lor mai profundă în interiorul osului frontal, ca adaptare la traiul într-un mediu cu umiditate accentuată (Tomasewska *et alii* 2013, 58-70).

Pe pars asterica a suturii lambdoide se observă prezența a două oase Wormiene alăturate, primul fiind mai mare (dimensiuni 10,20 x 8,24 mm, iar al doilea având 7,28 x 4,26 mm). Astfel de structuri, numite şi oase suturale, sau intersuturale, apar în proporție de circa 40% pe lambdoidă şi, în mai mică măsură, pe alte suturi. Conform unor opinii, ele sunt determinate de un complex poligenic, dar transmiterea lor la descendenți încă nu a fost dovedită cu certitudine. Totodată, oasele Wormiene se constituie şi ca indicatori ai endogamiei unei populații (Barberini *et alii* 2008, 683-687; Nayak 2008, 52-53).

Caractere non-metrice pe scheletul post-cranian

Una dintre vertebrele cervicale are foramenul transversal bipartit pe partea dreaptă (Fig. 25). Din punct de vedere anatomic, atunci când foramenul accesoriu lipseşte, adică la cei mai mulți dintre indivizi, prin foramenul transversal trec artera vertebrală, vena şi fibre simpatice ale ganglionilor stelați, dispuşi inferior față de vertebrele cervicale. Apariția foramenului respectiv suplimentar este determinată de formarea unei punți fibroase, sau osoase, care împarte cavitatea foramenului în două, sau trei părți, separând astfel vena de arteră şi nerv. De obicei, vena şi nervul sunt grupate în foramenul dispus posterior, iar artera rămane în partea anterioară, formându-se astfel foramenul transversal bipartit, sau tripartit când se separă toate trei individual, acesta din urma fiind cel mai rar tip de structură. Primul tip este considerat ca fiind şi o variantă anatomică a vertebrelor cervicale. La omul viu, după cum am spus, o astfel de modificare poate determina o poziție extra-osoasă a arterei vertebrale, care trece prin acel foramen, împreună cu vena şi terminația nervoasă corespunzătoare. Dat fiind că vasele vertebrale se constituie ca factori implicați în formarea foramen transversarium, este de presupus că orice variantă anatomică a lor determină şi o modificare a acestuia. Ca frecvență, variațiile apărute pe structurile vertebrelor cervicale afectează, în primul rând vertebra C.3, apoi C.4 şi C.5. Ultima în această privință este C.6. La foramenul bipartit, studiile nu au dovedit încă clar dacă artera vertebrală este şi ea duplicată, sau fenestrată, sau dacă, nu cumva, foramenul accesor este ocupat doar de către venă (Zibis *et alii* 2016, 719-722; Sharma *et alii* 2010, 229-230).

La tibii se observă prezența „fațetelor orientale".

Markeri musculo-scheletali ai activității individului

Pe ambele cubitusuri sunt bine evidențiate inserțiile mușchilor brachialis, care este flexor al articulației cotului, abductor policis longus, care este abductor al policelui și extensor al articulației pumnului, pronator quadratus care produce pronația antebrațului, dar și supinatorul (Fig. 26) Este posibil ca acest individ să fi fost implicat în activități meșteșugărești, datorită complexității mișcărilor în care era implicat fie și numai osul respectiv.

Pe femure sunt dezvoltate inserțiile mușchiului vastus lateralis, implicat în menținerea corpului în poziție verticală forțată, probabil datorită faptului că indivizii din vechime cărau frecvent greutăți. Pe tibii se observă o bună dezvoltare a mușchiului solearis, care este corelat cu mersul îndelungat pe jos.

Ambele peronee au aspect canelat, datorită dezvoltării întregii musculaturi inserate pe ele. Pe capătul distal al osului stâng se observă linia de sutură dintre epifiză și diafiză.

Aspecte tafonomice

Pe 24 de fragmente provenind din coaste, pe clavicula stângă, dar și pe tibia dreaptă se puteau observa urme de mucegai negru, dar și vermiculații (care sunt prezente, de asemenea pe coxale și pe toate oasele lungi) datorate ședерii osemintelor într-un mediu umed.

Aspecte ale ritualului funerar

Pe 5 vertebre dorsale, pe o mare parte a diafizei cubitusului drept, dar și pe partea laterală a diafizei tibiei drepte, se observă urme de arsură. Pe baza acestui indiciu și a urmelor similare identificate pe cubitusul drept, putem spune că acest individ a fost depus în groapă la scurt timp după stingerea focului purificator aprins în interiorul acesteia. Astfel, existând încă tăciuni aprinși, aceștia au ars mai mult sau mai puțin superficial diafiza unor oase, cum sunt cele amintite mai sus.

Intervenții antropice

Pe acest schelet, mai ales pe oasele sale lungi, se observă prezența urmelor unor lovituri și tăieturi (Fig. 27-28).

II. 2 COMPLEXUL NR. 14A / MORMÂNTUL NR. 1

Aspecte arheologice

Păuleni-Ciuc– Secțiunea I

Sub stratul de bolovani aparținând culturii Wietenberg, în campania arheologică a anului 2011, a fost descoperit mormântul amintit, a cărui groapă nu a putut fi delimitată. Acesta conținea un schelet uman, depus în decubit dorsal, cu capul întors spre dreapta și orientat spre NV. Brațele lui erau îndoite din cot și palmele aduse sub bărbie. Membrele inferioare ale individului erau îndoite accentuat din genunchi, căzute pe partea dreaptă și aveau călcâiele aduse aproape de bazin, lângă acesta din urmă fiind găsit și un vas întregibil. În zona coxalelor, scheletul a fost afectat de o groapă (nr. 307), care conținea fragmente ceramice atribuite culturii Costișa-Ciomortan. Din umplutura gropii s-a recuperat un vârf de săgeată. Pe baza caracteristicilor vasului depus lângă schelet, mormântul a fost atribuit culturii Jigodin. Este posibil ca această descoperire să facă parte din Complexul nr. 14.

Date antropologice:

Craniul

A fost reconstituit parțial, sub forma unor porțiuni provenind din frontal, parietale, temporale cu ambele mastoide de gr. 3-4, occipital, ambele malare, baza craniană. Oasele craniului sunt subțiri, cu impresiuni vasculare bine definite. Pe frontal se observă arcurile supraciliare bine conturate, de gradul 2-3 (Fig. 29).

Se păstrează și mandibula, care a fost reconstituită, cu unii dinți păstrați în alveole (Fig. 30-32).

Acest os este deosebit de interesant, datorită unor anomalii prezente pe el.

Inserțiile mușchilor maseteri nu sunt dezvoltate, cele ale pterigoizilor sunt bine evidențiate. Mentonul este de tip piramidal, proeminent.

Formula dentară a acestui individ este următoarea:

Tabelul nr. 11

Formula dentară stabilită pentru Scheletul M. 1 din Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc

Dr.															Stg.	
M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3
-	-	-	-	-	-	?	-		-	-					-	-
-	-	-	-	-	-	-	-			-	-	-	x	-	-	-
M3	M2	M1	m2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3

- dinte păstrat în alveolă dentară;
? dinte pierdut post mortem;
x dinte pierdut intra vitam.

Scheletul post-cranian

Este reprezentat de toate componentele sale. Are 116 porțiuni de coaste, ambii omoplați în stare foarte fragmentară și cu zone lipsă, clavicula dreaptă cu zona cartilajelor de creștere prezentă atât pe capătul sternal, cât și pe cel acromial, cea stângă parțial reconstituită dar cu ambele capete distruse, 4 vertebre cervicale, 8 toracice, 5 fragmente de corpuri vertebrale și unul întreg, provenind de la o vertebră lombară, numeroase porțiuni sparte (apofize și procese spinoase) ale vertebrelor din toate regiunile coloanei, vertebrele din zona coccisului deteriorate, o falangă și oasele carpiene de la mâna dreaptă, porțiuni din omoplatul drept de dimensiuni mici și oasele labei piciorului stâng, cu astragalul deteriorat.

Oasele lungi care au putut fi reconstituite sunt ambele radiusuri și cubitusul drept, iar de la membrele inferioare, femurul stâng cu unele mici porțiuni lipsă. Acest os este de tip platimer, cu pilastru slab dezvoltat.

Din restul oaselor lipsesc anumite porțiuni. De exemplu, din humerusul drept, lipsește capătul său distal, din cubitusul stâng a fost distrus capătul proximal, din femurul drept este deteriorată o porțiune a osului situată posterior și deasupra condililor, din femurul stâng este spart condilul medial, peroneul drept are lipsă capătul distal, iar cel stâng este reprezentat doar printr-un fragment de diafiză. Din tibii, există porțiuni diafizare pentru osul stâng.

Tabelul nr. 12

Dimensiuni și indici ai humerusului stâng de la Scheletul din Mormântul nr. 1, Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc

Nr. Martin	Măsurători și indici	Humerusul drept	Humerusul stâng
	Lărgimea maximă epicondilară	60	59
	Perimetrul minim	60	59

Tabelul nr. 13
Dimensiuni și indici ai radiusurilor de la Scheletul din Mormântul nr. 1, Complexul nr. 14A

Nr. Martin	Măsurători și indici	Radiusul drept	Radiusul stâng
1	Lungimea maximă	250	253
3	Perimetrul minim	40	40
4	Diametrul transversal	11	11
5	Diametrul antero-posterior	9	9
	Indice de robusticitate	16,00	16,81
	Indice de secțiune	81,82	81,82

Tabelul nr. 14
Dimensiuni și indici ai cubitusurilor de la Scheletul din Mormântul nr. 1, Complexul nr. 14A

Nr. Martin	Măsurători și indici	Cubitusul drept	Cubitusul stâng
1	Lungimea maximă	275	-
3	Perimetrul minim	48	37
11	Diametrul antero-posterior	9	-
12	Diametrul transversal	12	-
	Indice de robusticitate	17,45	-
	Indice de secțiunhe	75,00	-

Tabelul nr. 15
Dimensiuni și indici ai femurelor de la Scheletul din Mormântul nr. 1, Complexul nr. 14A

Nr. Martin	Măsurători și indici	Femurul drept	Femurul stâng
1	Lungimea maximă	-	428
2	Lungimea morfologică	-	427
6	Diametrul antero-posterior mijlociu	-	28
7	Diametrul transversal mijlociu	-	25
8	Perimetrul mijlociu	86	84
9	Diametrul transversal superior		23
10	Diametrul antero-posterior superior		28
21	Lărgimea condilară	-	81
	Indice de masivitate	-	12,41
	Indice de soliditate	-	19,57
	Indice de pilastrie	-	89,29
	Indice de platimerie	-	82,14
	Categoria platimeră	-	-

Tabelul nr. 16
Dimensiuni și indici ai tibiilor de la Scheletul din Mormântul nr. 1, Complexul nr. 14A

Nr. Martin	Măsurători și indici	Tibia dreaptă	Tibia stângă
8	Diametrul antero-posterior mijlociu	-	-
9	Diametrul transversal mijlociu	-	-
8a	Diametrul antero-posterior superior	35	-
9a	Diametrul transversal superior	20	-
10b	Perimetrul minim	78	82
	Imdicele de platicnemie	57,14	-
	Categoria platicnemică	-	-

Tabelul nr. 17
Dimensiuni ale peroneelor de la Scheletul din Mormântul nr. 1, Complexul nr. 14A

Nr. Martin	Măsurători	Peroneu Drept	Peroneu Stâng
4a	Perimetrul minim	33	34

Diagnoza de sex și vârstă

Caracteristicile bazinului indică apartenența individului la sexul masculin (Fig. 33).

Vârsta, de 22-24 ani, a fost stabilită pe baza aspectului faciesului simfizei pubiene și a gradului de fuziune a epifizelor cu diafizele oaselor lungi. Pe claviculă, de exemplu, se observă încă urmele cartilajelor de creștere.

Aspecte patologice

Pe hemiarcada stângă a mandibulei se observă pierderea intra vitam a molarului m.2, cu resorbția peretelui alveolar. Acesta însă nu este un fapt cert, deoarece este totuși posibil să fi fost și P.2 prezent, după ce l-a înlocuit pe m.2, dat fiind că dinții nu sunt prea mult deplasați pe hemiarcada dentară respectivă, așa cum s-a întâmplat pe partea dreaptă a osului respectiv.

Un alt aspect patologic interesant, care afectează mandibula, este abraziunea accentuată a procesului condilar stâng Acesta face parte din articulația temporo-mandibulară, care este un element distinctiv al mamiferelor, comparativ cu alte vertebrate. Modificările de tip degenerativ care apar la nivelul articulației amintite, par să fie determinate multifactorial (Mew 1997: 256).

Pe mastoida dreaptă, la locul de inserție a capătului proximal al mușchiului sternocleidomastoidian, se observă existența unei creste osoase, datorate folosirii intense a acestuia care, prin contracția unilaterală, determină înclinarea laterală a capului și flectarea gâtului. O astfel de situație întâlnim în cazurile de torticolis. Termenul provine din limba latină de la tortus-rotit și collum, care înseamnă gât. Cazurile cu această afecțiune nu se întâlnesc frecvent, iar cauzele sale pot fi diverse (fibroză musculară, anomalii congenitale ale coloanei vertebrale, leziuni traumatice sau toxice ale creierului). Interesant este faptul că, atunci când vorbim despre torticolis, acesta poate fi o afecțiune în sine, sau doar un simptom, atunci când are și alte cauze asociate. De asemenea, există două categorii de torticolis: congenital (apărut la naștere) și dobândit (Wikivisually/wiki/torticolis.).

Anomalii la nivelul mandibulei

Se remarcă prezența lui m.2 din dantura de lapte, care persistă pe hemiarcada dreaptă a mandibulei Datorită faptului că acest dinte nu a fost pierdut și înlocuit de P.2, molarii s-au extins pe mandibulă pe

tot spațiul disponibil, astfel încât au dus la apariția fenomenului aglomerării dentare. Drept consecință a acestuia, se observă rotația caninilor cu un unghi de circa 25^0, față de poziția lor normală (Fig. 30). Interesant este și faptul că aceeași situație o regăsim și pe maxilarul superior, unde a afectat ambii canini, ei fiind deplasați cu 72^0 (dreptul) și respectiv cu 85^0 (stângul) față de axul hemiarcadei pe care se situează, probabil ca o compensare a procesului masticator, în care dinții de pe ambele maxilare trebuie să se afle în contact direct ni cu alții, în anumite poziții.

Markeri musculo-scheletali ai activității individului

Pe craniu

Pe craniu, menționăm dezvoltarea evidentă a liniei nucale superioare, asociată cu folosirea intensă a mușchiului trapez, dar și a altora, cum a fi cel occipital, sau splenius capitis. Trapezul, unul dintre mușchii lați ai spatelui, asigură mișcările omoplatului și susținerea brațelor. Desigur, acesta este implicat în căratul diverselor greutăți, cel mai probabil, pe spate.

Pe scheletul post-cranian

Pe cubitusuri se observă dezvoltarea inserției mușchiului pronator quadratus, care este pronator al antebratului (Ifrim, Niculescu 1988, 552).

Pe zona auriculară a ilionului apar mici crese osoase de-a lungul zonei de articulație cu osul sacral. Acest fapt ne indică o suprasolicitare a centurii pelviene, asociată, de obicei, cu căratul, sau ridicatul frecvent al unor greutăți și cu efortul de a menține corpul în poziție verticală în astfel de condiții

Pe femure se remarcă inserțiile bine dezvoltate ale mușchilor gluteali. Aceștia sunt implicați în adducția și abducția coapsei, dar și în extensia articulației coxo-femurle. De altfel și linia aspră este bine conturată, astfel încât, putem afirma că și mușchii inserați la acel nivel au fost destul de intens folosiți (bicepsul femural și cei trei mușchi adductori ai coapsei). Bicepsul femural asigură extensia coapsei, dar și flexia, sau rotația laterală a gambei. Ceilalți mușchi sunt implicați în mișcările de rotație, flexeie, adducție și abducție a coapsei (Ifrim, Niculescu, 1988, 556-557).

Pe tibii se observă inserția puternic dezvoltată a mușchiului solearis, care formează o creastă osoasă și un șanț.

Caractere non-metrice

Pe craniu

Pe frontal, foramenele supraorbitare nu sunt unice Interesant este faptul că, pe partea dreaptă, ele au dimensiuni foarte reduse și sunt în număr de trei (Fig. 34). Primul are forma unui sulcus cu dimensiunile de 4,64 x 2,78 mm, cel de al doilea, situat aproximativ în linie dreaptă față de acesta, la o distanță de 2,97 mm pe partea lui dreaptă având forma rotundă și un diametru de 1,48 mm, iar cel de al treilea, ușor ovalar, cu dimensiunile de1,57 x 1,15 mm, aflându-se tot în linie dreaptă față de celelalte două structuri, este situat la 8,18 mm față de al doilea foramen și la 4,47 mm față de marginea superioară a orbitei drepte, latura sa lungă fiind aproape paralelă cu aceasta din urmă. Pe partea stângă a frontalului există, două foramene supraorbitare. Primul este. de asemenea un sulcus ceva mai îngust ca deschidere, cu dimensiunile de 3,19 x 2,35 mm. Cel de al doilea foramen supraorbitar se află la o distanță mai mare, de 15,47 mm oblic dreapta față de primul foramen și la 8,55 mm față de marginea acestuia, având dimensiunile de 2,58 x 2,09 mm.

Pe ambele malare se observă foramenele zigomatico-faciale duble,. Pe cel drept, cele două perforații sunt dispuse în zona infero-laterala a orbitei. Primul are dimensiunilor de 1,42 x 0,99 mm, fiind situat la 8,23 mm față de marginea inferioară a orbitei. Cel de al doilea, amplasat puțin oblic fața de acesta, la o distanță de 7,68 mmm și la 7,23 mm față de marginea laterală a orbitei, are 2,14 x 1,31 mm. Ambele foarene au formă ovală, fiind dis-

puse cu partea alungită de-a lungul marginii orbitei. La malarul stâng se observă o poziționare similară a acestor structuri, adică tot în zona infero-laterală față de orbită. Ambele au, de asemenea, forma ovală. Primul foramen măsoară 2,37 x 1,82 mm, fiind situar la 7,27 mm față de marginea inferioară a orbitei, iar cel de al doilea are 1,94 x 1,26 mm, se află la 4,79 mm față de primul foramen și la 6,90 mm față de marginea laterală a orbitei.

Pe mandibulă, foramenul mentonier stâng este dublu, ambele perforații fiind dispuse foarte apropiat, la o distanță de 2,60 mm.

Există și torus mandibularis, formațiune bine conturată și caracteristică tipului antropologic mongoloid.

Pe scheletul post-cranian

Se remarcă prezența, pe tibii, a așa-numitelor „fațete orientale".

Statura

Pe baza măsurătorilor efectuate pe oasele lungi, s-a putut stabili o medie a staturii acestui individ de 1590 cm, care se încadrează în categoria taliilor mici pentru sexul masculin.

Tipologia

Luând în considerare talia individului studiat, dar și alte caracteristici ale scheletului respectiv, putem aprecia că el avea trăsături mediteranoide, dar și o serie de elemente de tip nordoid, la care se adaugă cele mongoloide.

Alte depuneri

Împreună cu acest schelet au mai fost găsite 6 oase de animal iar în zona gropii, printre metacarpienele și falangele individului au fost identificate alte 6 oase de animal, dintre care 1 este o falangă fragmentară.

DESCOPERIRI FUNERARE ALE CULTURII COSTIȘA-CIOMORTAN

III. 1 Complexul 13

Aspecte arheologice

În nord-estul așezării au fost descoperite urmele unui culoar (poartă cu „turn") care traversa valul de apărare al fortificației. Culoarul începea din marginea interioară a valului, unde se unea cu o construcție, căreia i-au fost atribuite o groapă ovală (1,9 x 5 m) și mai multe gropi de stâlpi și pari. Se pare că, culoarul respectiv a fost inițial folosit drept poartă, urmând ca, mai târziu, înaintea abandonării așezării, să fi servit drept loc unde s-au practicat unele sacrificii umane. Acolo, într-un strat de cenușă neagră, au fost descoperite resturile unor indivizi incinerați parțial. Împreună cu scheletele se aflau vase întregi și întregibile, dar și oase de animale.

Compl. 13 -150-160

S.I □12C Complexul 13

III.1.1 Scheletul nr. 1

Scheletul primului individ era ușor chircit pe partea stângă, cu capul spre nord (Fig. 35). El era incinerat parțial și depus împreună cu oase de animale. Inițial s-a considerat că ar fi fost vorba despre două schelete, probabil, datorită modului de amplasare a oaselor respective în teren. Analiza morfoscopică însă nu a evidențiat niciun indiciu în acest sens (cum ar fi, de exemplu, existența a două mandibule, chiar a două cranii, sau a trei oase care, în mod normal sunt două etc.). Este vorba, deci, despre un singur individ.

Craniul

Este reprezentat de porțiuni din frontal, parietal, temporal și occipital dar, care nu au permis reconstituirea calotei craniene (Fig. 36). Mastoida stângă, singura care s-a păstrat, este de gradul 3-4. Există și o porțiune din mandibulă, reprezentată de ramul ascendent de pe partea dreaptă, cu gonionul proeminent și fără condili, o

mică porțiune de arcadă dentară, fără alveole, dar și un condil mandibular de pe partea stângă, cu suprafața ușor deteriorată pe marginea sa exterioară (Fig. 37). Se observă inserțiile bine conturate ale mușchilor maseteri.

S-au găsit și dinți izolați, fără a fi păstrați în alveolele lor dentare. Molarii 1 și 2, dar și cei 2 premolari de pe partea stângă aveau rădăcina fragmentară.

Formula dentară a acestui individ este următoarea:

Tabelul nr. 18
Formula dentară stabilită pentru Scheletul M. 1 din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc

Dr.															Stg.
M.2	M.1	P.2	P.1	C	I.2		I.1		I.1	I.2	C	P.1	P.2	M.1	M.2
?	?	?	-	-	?		?		?	?	?	?	?	?	?
-	?	?	?	?	?		?		?	?	?	-	-	-	-
M.2	M.1	P.2	P.1	C	I.2		I.1		I.1	I.2	C	P.1	P.2	M.1	M.2

- dinte prezent;
? dinte pierdut post mortem.

Scheletul post-cranian

Din această parte a scheletului s-au recuperat o serie de oase, în stare de fragmentare mai mult sau mai puțin accentuată. S-au găsit 2 vertebre cervicale fragmentare (atlas-ul și axis-ul), (Fig. 38), dar și alte 2 întregi, 1 provenind din regiunea cervicală, iar alta din cea sacrală, alte vertebre fragmentare, din toate zonele coloanei vertebrale (26), arcuri neurale (13, inclusiv apexul de la vertebra axis), coaste (85), clavicule (2 fragmente), manubrium (1), omoplat (12), 1 dintre acestea din urmă cu zona cavității glenoide, porțiuni de coxal (15), toate de culoare maronie, unele având și pete negre (carbonizate), cu sunet de metal (ardere la temperatura de circa 300^{0}C) (Fig. 39), De asemenea, existau zone din humerusuri (4), radiusuri (7 – una dintre ele fiind din radiusul stâng și având o parte din capătul său proximal parțial deteriorat), cubitus (10), femur (15), rotula dreaptă (Nr. inv. 7755), de culoare neagră, cu inserția bine dezvoltată a mușchilor rectus femori și vastus intermedius), tibie (7). peroneu (7), metatarsiene (3) tarsiene (2) falange de la picior (3) (Nr. inv. 7555) și de la mână (.4). Ultimele trei categorii de oase erau de culoare brună cu pete cenușii, aveau sunet metalic și au fost arse la o temperatură cuprinsă între 300^0 și 400^{0}C, aceasta pe alocuri find mai ridicată, mergând către 550^{0}C, datorită, modificării culorii, care devine gri-albăstrui.

Din femure se observă că s-au păstrat porțiuni diafizare din zona micului trohanter de pe ambele oase, ca și zone diafizare mai mari la osul stâng și mai restrânse la cel drept (nr. inv. 7745). Femurul drept este reprezentat de o porțiune diafizară cu capătul proximal, la care se observă că epifiza a fost detașată de diafiza osului respectiv, datorită acțiunii focului (nu există urme ale cartilajelor de creștere) (Fig. 40). Femurul stâng este fragmentar, cu condilii aproape carbonizați. Nu a putut fi reconstituit, decât parțial (Nr. inv. 7750) (Fig. 41a). Tot de la membrul inferior drept există și metafiza tibială (Nr. inv. 7742)., zone diafizare de tibie și peroneu cu fracturi orizontale și verticale datorate acțiunii focului (Nr. inv. 7746). S-au mai recuperat, de asemenea, calcaneul, astragalul, oasele metatarsiene, capătul proximal al metatarsianului V, cu o parte

din diafiză, tarsiene și prima falangă de la membrul inferior drept (Nr. inv. 7747).

Credem că este relevant să evidențiem robusticitatea mare a oaselor respective, care, ating grosimea maximă a zonei corticale de 9,75 mm

De la tibia stângă, s-a găsit metafiza proximală amestecată printre oasele membrului inferior drept. (Nr. inv. 7746). Remarcăm și faptul că, la tibia dreaptă lipsea zona corespunzătoare fațetelor orientale, datorită faptului că suprafața osului era deteriorată pe porțiunea respectivă (Nr. inv. 7746). Există și fragmente de peroneu drept, iar cel stâng este reprezentat doar de un fragment destul de mic, neincinerat. Împreună cu oasele s-au găsit alte spărturi și substanță spongioasă, unele nearse, altele arse parțial, sau carbonizate, care nu au putut fi identificate, Porțiunile păstrate din oasele lungi au sunet ușor metalic dar nu și-au schimbat culoarea semnificativ decât către o ușoară nuanță de cărămiziu, având mai multe urme de fum. Considerăm important de semnalat și faptul că toate oasele acestui schelet au suferit fracturi orizontale și verticale datorate acțiunii focului.

Diagnoza de sex și vârstă

Individul este robust. Sexul acestui individ, pe baza unei mici porțiuni de coxal cu eșancrura ischiatică îngustă, chiar dacă osul este parțial spart pe porțiunea respectivă, ne indică apartenența individului la sexul masculin. Dinții, pe baza gradului de abraziune, ne arată că acesta se încadrează în categoria de vârstă adultus, cu vârsta de 24-30 ani.

Aspecte tafonomice

Pe suprafața porțiunii din femurul drept exista fie un strat de ocru presărat după incinerare, fie cel decedat a zăcut într-un strat de sol bogat în oxizi de fier, ceea ce i-a conferit acestui fragment osos o nuanță brun-roșiatică pe unele zone mari. Culoarea inegală și variată a oaselor ne indică faptul că individul a fost incinerat incomplet. În apropiere de fovea capitis, la 12,78 mm de marginea ei, s-a observat prezența unor depuneri pietrificate, care par a fi de ocru, altele mai mici apărând pe diafiză, sub forma unor granule.

În cazul tibiei drepte, se constată glisarea unor porțiuni osoase diafizare față de altele, ca și strivirea altor zone diafizare, probabil datorită presiunii solului (Nr. 7746).

Aspecte patologice

Dată fiind prezența unor porozități pe partea corticală de la aproape toate corpurile vertebrale fragmentare existente, putem considera că individul respectiv a suferit de osteoartrită. Această afecțiune degenerativă este determinată de deteriorarea cartilajelor articulațiilor și a discurilor intervertebrale și are o etiologice multifactorială, la această vârstă fiind corelată cu un corp supraponderal, stresul biomecanic exercitat intens asupra articulațiilor (cum ar fi cel determinat de ridicarea frecventă a unor greutăți mari, factorii genetici, afecțiuni endocrine și metabolice etc. (Ortner 2003, 546-560).

Pe un fragment de coxal se formasera exostoze grupate pe o suprafață de 15,85 x 12,26 mm.

În interiorul fovea capitis de la fragmentul de femur drept pe colul femural, dar și pe diafiza femurului apar porozități, care ne indică existența unui proces inflamator în acele zone.

Markeri musculo-scheletali ai activității individului

Pe un fragment de humerus stâng se remarcă inserția bine dezvoltată a mușchiului deltoid, care asigură, flexia, rotația și extensia brațului.

Pe cubitus se observă existența unor protuberanțe osoase apărute de-a lungul limitei zonei de inserție a mușchilor anconeus, supinator și brachialis. Aceștia sunt implicați în extensia, flexia și supinația articulației cotului, desigur, datorită activităților manuale pe care le executa individul respectiv în gospodărie.

Pe unele fragmente de femur se observă linia aspera bine dezvoltată, uneori chiar foarte dezvoltată, mai ales către zona de inserție a mușchilor gluteus. De asemenea, micul trohanter este foarte proeminent pe ambele oase, ceea ce înseamnă că inserția mușchiului iliopsoas este foarte puternică. Acest mușchi este implicat în mișcările de flexie, rotație laterală și adducție ale articulației coxo-femurale (Ifrim and Niculescu, 1988, 555). Este posibil ca acest individ să fi cărat frecvent greutăți mari, sau, să fi călărit frecvent. Pentru acest din urmă caz, chiar dacă dezvoltarea mușchilor gluteus și a celui iliopsoas ar putea fi indicii, ca și osteoartrita de la nivelul coloanei, ar fi necesare și alte elemente pentru a avea o certitudine privind practicarea intensă a unei astfel de activități.

Aspecte ale ritualului funerar.
Oasele umane

Oasele craniene prezintă urme de arsură de culori diferite, în funcție de poziția pe care au avut-o acestea, mai aproape, sau mai departe de flacără. Se observă că intensitatea acesteia a fost mai mare pe partea posterioară și stângă a craniului. Se constată, de exemplu, că, temporalul stâng, mai ales porțiunea pietroasă a acestuia, este de culoare neagră, fiind arsă la o temperatură de circa 4000 C. De asemenea, zona cervicală a coloanei vertebrale a fost puternic afectată de foc. Astfel, atlas-ul și axis-ul, erau ambele aproape carbonizate și în stare fragmentară (Fig. 38). Porțiunile de occipital studiate erau, de asemenea, de culoare neagră.

Temperatura de ardere a oaselor, după cum putem constata folosindu-ne de culoarea lor, era destul de scăzută, adică 300-400^0 C, datorită faptului că resturile cinerare erau predominant de culoare brună și neagră (Herrmann 1988 578-585). Observăm însă că, unele epifize au fost aruncate în afara rugului în timpul arderii cadavrului, ele păstrându-și astfel culoarea naturală și nefiind arse deloc, sau având doar urme superficiale ale acțiunii focului. Oasele cu culoare albicioasă s-au aflat, desigur, la marginea rugului, ele fiind afectate de foc într-o măsură mai redusă (temperatura de ardere fiind de circa 100^{0}C).

La o analiză atentă a poziției urmelor de arsură pe oase, remarcăm, de exemplu că, pe coaste, ele apar pe puține oase în zona lor situată către interiorul cavității toracice (spre plămâni) și sunt, de obicei, superficiale. La exteriorul oaselor amintite însă, se află urme ale acțiunii focului ceva mai intense, deoarece, probabil, cel decedat a fost acoperit cu crengi sau cu un alt material ușor inflamabil, atunci când a fost depus pe rug. O astfel de situație ne indică faptul că organele interne, în acest caz plămânii, se aflau în corp atunci când persoana respectivă a fost supusă procesului de incinerație.

Corpurile vertebrale, ca și coxalele, prezintă urme de ardere situate preponderent posterior. Din aceste considerente, putem concluziona că cel decedat a fost depus pe rug în decubit dorsal, posibil cu membrele inferioare căzute pe partea stângă, după cum indică urmele de arsură de pe oasele lungi ale acestora. Este posibilă și incinerarea sa pe loc, în groapă, putând fi pus direct peste cărbunii aprinși, folosiți pentru purificarea prin foc a acesteia.

Demn de menționat este și faptul că, pe coxale, se observă și existența unor pete albe, ceea ce înseamnă că, pe alocuri, oasele respective au fost arse mai intens, la o temperatură de circa 550^{0}C.

Pe femurul și tibia dreaptă se remarcă o ardere mai intensă a oaselor de-a lungul axului longitudinal al diafizei, pe jumătatea lor stângă, ceea ce înseamnă că oasele au fost depuse pe acea parte în timpul incinerării lor parțiale. Oasele se află în stare foarte fragmentară. Toate cele trei oase au culoare brună cu pete negre (ardere la temperatura cuprinsă între 300^0-400^{0}C) (Nr. inv. **7742**).

De la membrul inferior drept s-au găsit, de asemenea, calcaneul, astragalul, oasele metatarsiene, capătul proximal al metatarsianului V cu o parte din diafiză şi prima falangă (Nr. inv. **7747**). Falanga şi porţiunea de metatarsian sunt de culoare neagră (ardere la 400^{0}C) cu pete maronii, iar celelalte au nuanţă maronie (300^{0}C).

Rotula dreaptă (Nr. inv. **7755**) este predominant de culoare neagră, fiind aproape carbonizată, datorită arderii la 400^{0}C.

Diafiza femurului stâng este ars intens, are, de asemenea, culoarea neagră, dar există şi pete maronii (temperatura de ardere a acestuia este preponderent cea de 4000C, dar are şi porţiuni incinerate la 3000C, datorită petelor de culoare brună – Nr. inv. **7750**). Cavitatea smedulară a osului respectiv este tot de culoare neagră, datorită pătrunderii directe a flăcărilor în acea zonă, după fragmentarea acestuia, sub acţiunea focului. Capătul lui proximal este însă brun. Din tibia dreaptă există capătul distal, care are o culoare bej-albicioasă, împreună cu 2 porţiuni diafizare şi o epifiză proximală fragmentară. S-a mai găsit şi 1 falangă de la picior, aceasta din urmă neincinerată. Foarte probabil, aceasta a fost proiectată în afara rugului, datorită acţiunii focului.

Se constată, deci, o ardere relativ uniformă a scheletului, cu variaţii nu prea mari de temperatură între părţile sale componente. Foarte probabil, persoana decedata a fost depusă pe rug întinsă pe spate, cu picioarele îndoite din genunchi, datorită incinerării mai accentuate constatate la nivelul femurului, comparativ cu tibiile şi peroneele. Desigur, picioarele au căzut apoi în poziţie laterală, pe partea stângă..

Considerăm interesant şi faptul că pe un fragment diafizar de tibie umană se constată prezenţa unei depuneri superficiale de substanţă vitroasă, cu aspect strălucitor, ca de mica. Aceasta, în mod cert, provenea de la un obiect depus împreună cu cel decedat şi care a fost distrus complet, datorită acţiunii focului. În interiorul cavităţi medulare a osului respectiv aceste depuneri iau aspectul unor granulaţii mici, rotunde.

Aspecte ale ritualului funerar.

Oasele de animale

Diferenţele existente în ceea ce priveşte incinerarea sau nu a oaselor de animale, dar şi dinţilor acelor indivizi merită toată atenţia, putând fi reţinute şi urmărite în continuare, pentru a se vedea dacă în acest sit erau morminte în care oasele animalelor aveau alt tratament funerar, comparativ cu cel al dinţilor lor, sau dacă este vorba doar despre ceva aleator.

Alte depuneri

Împreună cu porţiunea diafizară a humerusului stâng, s-a mai găsit un os mic de animal. Împreună cu scheletul acestui individ au fost găsite alte 36 de oase, de mici dimensiuni, unele fiind chiar aşchii, care nu au putut fi identificate.

III.1.2 Scheletul nr. 2

Acest schelet aparţine unui copil, infans I şi este parţial reprezentat. Multe dintre oase sunt carbonizate, având o culoare neagră, altele sunt cenuşii cu pete albe.

Craniul (Nr. inv. 7744)

Oasele calotei craniene sunt subţiri şi colorate în negru sau brun, unele fiind chiar carbonizate. Această parte a scheletului s-a păstrat în stare foarte fragmentară, astfel încât doar mici porţiuni au putut fi reconstituite. Există zone din toate oasele craniene. Mastoidele sunt de dimensiuni reduse, cu aspectul specific pentru un copil. Craniul a fost incinerat la o temperatură de 300-400^{0}C. S-au găsit fragmente provenind din frontal (2), temporal, cu porţiunea meatului auditiv (1) şi occipital (5). A fost recuperată şi o porţiune din mandibula acestui individ, aceasta fiind aproape carbonizată. Rădăcinile unora dintre dinţi se păstrează în alveole, chiar dacă coroanele lor au fost deteriorate de foc. Singurul dintre păstrat întreg este un M.1.

Formula dentară a acestui individ este următoarea:

Tabelul nr. 19
Formula dentară stabilită pentru Scheletul M. 2 din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc

Dr.												Stg.
M.1	m.2	m.1	c	i.2	i.1		i.1	i.2	c	m.1	m.2	M.1
?	?	-	?	?	?		?	?	?	-	?	↑
↑	?	-	?	?	?		?	?	?	-	-	↑
M.1	m.2	m.1	c	i.2	i.1		i.1	i.2	c	m.1	m.2	M.1

- dinte prezent;
↑ dinte aflat în procesul de erupție;
? dinte pierdut post-mortem.

Este important de menționat că, pe fragmentul de mandibulă amintit, provenind din hemiarcada stângă, se puteau vedea, pe lângă mugurele de M.1 aflat in procesul de erupție, cei doi molari de lapte, m.1 și m.2, care erau sparți (Fig. 41b). De altfel, am mai găsit spărturi dentare, care par a fi chiar de la M.1 și m.2, de pe ambele hemiarcade.

Scheletul post-cranian

Din coloana vertebrală a scheletului se păstrează un corp vertebral deteriorat, o porțiune de arc neural cu procesul spinos. Din cușca toracică s-au găsit doar 1 parte din diafiza unei clavicule și numeroase fragmente de coaste, de mici dimensiuni, Dintre acestea, 3 s-au găsit separat, iar restul au fost adunate și unele chiar lipite împreună, din cauza acțiunii focului, alcătuind două « conglomerate».(Nr. inv. 7752) (Fig. 42). Cele trei mici fragmente de coaste ale copilului, dinte care 2 fără urme de arsură, iar al treilea ars, au fost găsite împreună cu cele 17 oase de animal depuse alături de acest individ. Un fragment de omoplat din zona cavității glenoide, provenind de la un alt schelet de copil (M. 3), mai mare ca vârstă, decât cel la care ne referim, a fost găsit împreună cu oasele Scheletului nr. 1 (de sex masculin). Pe acest os se observau urme de arsură, afectând nu numai suprafața sa exterioară, ci și partea sa interioară, după cum ne indică spărtura sa.

Foarte probabil, fiind vorba despre incinerarea unui copil, fragmentele osoase mici au căzut către baza rugului și nu au fost recuperate integral.

Din humerusuri s-a găsit o porțiune diafizară și alte două mici fragmente din aceeași zonă a osului, dar și ambele epifize proximale având culoarea lor naturală, deci, nefiind incinerate. Cubitusurile sunt reprezentate de 3 zone diafizare de dimensiuni reduse, iar radiusurile de altele 3. Toate fragmentele respective sunt de culoare neagră.

Bazinul este reprezentat de 7 porțiuni osoase.

Din oasele lungi ale membrelor inferioare se păstrează două zone diafizare cu metafizele proximale ale femurelor (Fig. 43) (Nr. inv. 7751).

Diagnoza de sex și vârstă

Acest individ era cu certitudine un infans I. Având in vedere faptul că s-au păstrat o parte din dinți, putem aprecia că vârsta individului era de 4 ani + 12 luni, deoarece încă se păstrează un m.1 superior, iar M.1 se afla in procesul de erupție după cum ne arată fragmentul de mandibulă păstrat.

Aspecte patologice

Pe un fragment de frontal, cu marginea superioară a orbitei drepte a acestui copil se observă urme de cribra orbitalia (Fig. 44).

Alte depuneri

Împreună cu acest schelet s-au găsit 17 oase de animale, de fapt fiind 16 oase și un dinte de animal. (Nr. inv. 7555), dintre care o metafiză cu epifiza ei și alte oase mai mărunte.

S-a constatat că 12 dintre ele purtau urme de foc, iar celelalte 5, nu. Este posibil ca, fiind vorba despre oase de mici dimensiuni, sub acțiunea focului, acestea să fi fost proiectate în afara rugului în timpul incinerării.

Împreună cu acest individ s-au găsit 4 pietre, parțial arse. Ele au fost probabil luate din greșeală de pe rug, împreună cu oasele de copil, datorită culorii asemănătoare a lor cu majoritatea oaselor (negru și brun). Nu este exclusă, însă, folosirea lor ca element al ritualului funerar, așa cum apar uneori în morminte din alte culturi ale Epocii Bronzului (Monteoru, Wietenberg etc.). Tot împreună cu copilul la care ne referim erau și două fragmente ceramice, care, după culoarea lor, identică cu cea a oaselor umane, au fost incinerate împreună cu cel decedat.

Sub acest schelet se afla și o metafiză deteriorată parțial, de culoare neagră, de la un animal de talie mare (Nr. inv. 7753). Acest os a fost incinerat foarte probabil împreună cu scheletul copilului. Morfoscopic, el prezintă un grad de incinerare similar cu cel al femurului drept al copilului.

Aspecte ale ritualului funerar

Pe porțiunea amintită provenind din temporal, imediat sub mastoidă, exista o bucățică de lut, cu o grosime de aproape 1 cm. Ca urmare a incinerației, aceasta a căpătat culoarea roșie, dând impresia unei depuneri de ocru. Considerăm important de menționat și faptul că femurul stâng al copilului are un grad de incinerare mult mai accentuat decât cel drept Faptul că femurul drept este mai puțin incinerat decât cel stâng ne arată faptul că acest copil a fost depus pe partea stângă, astfel încât, femurul drept se afla deasupra și, de aceea, a suferit o ardere mai puțin intensă. Totodată, putem presupune că timpul necesar arderii complete nu a fost respectat, sau, din diferite cauze, focul s-a stins.

Alte depuneri din complexul nr. 13

Împreună cu oasele umane există și altele 14 „conglomerate" carbonizate și friabile, Acestea nu știm dacă provin de la om sau de la un animal, fiind deci, neidentificabile. Pe suprafața lor se observă, însă porțiuni de culoare albă, fiind complet distruse de foc, dar și altele cu aspectul caracteristic al osului, nefiind deci afectate complet de acțiunea acestuia (Fig. 45).

III.1.3. Ciomortan CD-12 din zona Complexului 13 passim

Nr. inv. 7557

Au fost găsite 8 oase de animal, dintre care 6 nu sunt arse și 2 prezintă urme de arsură. Fragmentele de oase de animale recuperate sunt următoarele: 1 porțiune de coastă provenind de la un animal de mari dimensiuni (nr. inv. 7557), 4 porțiuni diafizare de dimensiuni diferite, posibil și de la specii diferite (nr. inv. 7557), una dintre ele având urme evidente de arsură, o vertebră, sau o porțiune spartă dintr-un os sacral,, tot de la un animal mare (nr. inv. 7557), o zonă osoasă, care ar putea proveni dintr-un coxal, sau alt os lat (nr. inv. 7557), 1 hemiarcadă stângă de mandibulă de la un animal de dimensiuni medii (nr. inv. 7557). Împreună cu acestea se mai aflau o porțiune de os de culoare neagră datorită incinerării, posibil provenind dintr-o rotulă (Nr. inv. 7757), despre care nu putem spune cu certitudine dacă este umană sau nu, un capăt distal de la o claviculă umană stângă (nr. inv. 7557), fără urme de arsură, cu inserția mușchiului deltoideus bine dezvoltată. Acest ultim os, datorită dimensiunilor sale reduse, considerăm că a aparținut unui individu-

lui de sex feminin foarte gracil. Acest os provenea, în mod sigur de la un adult, deoarece are epifiza fuzionată cu diafiza. Împreună cu oasele craniene ale Scheletului nr.. 1 din complexul nr. 13 a fost găsit un os scurt de animal.

III.1.4 Ciomortan 2001 – Complexul 13 – 150-160

A fost identificată o grupare de 24 de oase de animal, dintre care 5 nu prezintă urme de arsură, iar restul au fost supuse parțial acțiunii focului, având suprafața lor naturală de culoare bej, cu pete negre. Amestecate printre acestea se aflau și câteva oase umane, nearse. Acestea, după analiza morfoscopică, considerăm că provin de la trei indivizi:

- **1 bărbat adult, robust (Scheletul nr. 1?)**, reprezentat de o porțiune de coastă, 5 fragmente diafizare de radius, dintre care 2 lipite din cauza acțiunii focului, dar și de capătul distal al unui humerus drept, având epifiza fuzionată cu diafiza. Din păcate, datorită deteriorării suprafeței osoase atât pe marginea medială, cât și pe cea laterală, lărgimea maximă epicondilară a humerusului, nu a putut fi măsurată cu exactitate dar, chiar și în aceste condiții, dimensiunile sale erau destul de mari, de peste 55 mm, ceea ce evidențiază robusticitatea accentuată a acestui schelet;

- **1 infans I (Scheletul 2)** reprezentat de 1 porțiune mică de parietal, 1 fragment de claviculă arsă intens, 1 epifiză distală de femur. Clavicula este de culoare neagră, ceea ce înseamnă că a fost arsă la o temperatură de circa 4000 C.

- **1 femeie adultă** (M 4) reprezentată de 1 condil mandibular de pe partea stângă, o porțiune de peroneu și un fragment de parietal, nearse (S.I□12C).;

Împreună cu oasele respective, de animale și umane, se aflau alte 2 oase carbonizate, care nu au putut fi identificate și deci nu putem ști dacă provin de la un om, sau de la un animal. De asemenea, au mai fost recuperate 3 fragmente ceramice de culoare bej-cenușie, 1 dintre ele fiind o porțiune din buza unui vas (S.I□12C).

III.1.5 Ciomortan 2001 S.I□12C Complexul 13 -150-160

S-au descoperit 12 oase umane. Din această grupare fac parte 6 fragmente de omoplat cu urme de arsură intensă, 1 porțiune mică de os, care provine probabil dintr-un coxal, 3 fragmente de coaste, 1 dintre ele având urme ale cartilajelor de creștere, 1 posibilă porțiune dintr-un cap humeral, ars intens și deteriorat, dar și o porțiune osoasă care ar putea proveni dintr-o metafiză tibială, toate provenind de la un individ probabil de sex masculin, de la Scheletul nr. 1 (M.1) din Complexul nr. 13, dar și 11 oase de animal, dintre care 1 este un corp vertebral parțial deteriorat, iar 7 au urme de arsură evidente.

III.1.6 Complexul 13 S.I □11-12 C-D - 125-160

Au fost recuperate 3 metatarsiene, dintre care 2 întregi și unul în stare fragmentară, 2 oase tarsiene și 3 falange de la picior. Exista și un mic fragment diafizar provenind din peroneu. Pe acest din urmă os, dar și pe o falangă, se puteau observa ușoare urme de arsură. Aceste resturi osteologice puteau proveni de la individul de sex masculin din Complexul nr. 13.

III.1.7 Ciomortan

Compl. 13 Ca oase izolate au fost găsite grupate oase de la un copil foarte mic, probabil nou-născut (M. 5) care sunt următoarele: un os ischion si un pubis, 2 epifize arse de culoare albă, un capăt de os care ar putea fi o metafiză de la o tibie, sau un humerus, 2 fragmente de coaste, o epifiză distală, probabil de la un femur, și alt os de mici dimensiuni, care este un colț, posibil de mistreț (Nr. inv. 7756). S-au mai găsit și două oase mici de animal.

III.1.8 Ciomortan 22.09.2001/S.I □ 12.C/ Complexul 13/Schelet 1/-160-165

S-au găsit 3 dinți de animal (dintre care unul friabil și desfăcut în lamele) și un fragment ceramic. Pe dinți se remarcă

prezența urmelor de arsură, aceștia având culoarea brună cu pete negre. Arderea lor a avut loc la o temperatură care a variat între 3000 și 4000C. Pe fragmentul ceramic nu apar urme ale acțiunii flăcărilor.

III.1.9 Ciomortan 2001 S. I □11-12 C-D/ Complexul 13 -125-160

Inv. 7307

Au fost descoperite 15 oase de animal, toate fiind foarte fragmentare și de mici dimensiuni. Unul era o porțiune dintr-un corp vertebral, cu urme ale cartilajelor de creștere. Se constată că 7 dintre aceste oase nu au fost arse, deoarece nu prezintă urme ale acțiunii focului. Celelalte 8 aveau fie urme superficiale de fum, fie fuseseră parțial trecute prin flacără Împreună cu oasele amintite se aflau altele 2, de dimensiuni mici (primul de 8,88 x 6,84 mm și al doilea de 8,43 x 3,16 mm), probabil, tot de animal. Ambele sunt de culoare neagră.

S-a găsit și o falangă umană medie de la membrul inferior. Acest os provine de la un individ tânăr, Acesta era sigur de vârsta adultă, fiind posibil să aparțină individului de sex feminin foarte gracil (M.4).

Descoperiri funerare ale culturii Wietenberg

IV. 1 Complexul nr. 36 (Groapă «rituală») – 2009

Această groapă a fost descoperită în S. I, c. M/2, la – 0,3 m față de nivelul actual al terenului, în apropierea Locuinței nr. 32, la circa 0,4 – 0,5 m de peretele NE și la SV de Complexul nr. 35. Ea conținea 7 vase ceramice și a fost săpată în valul de pământ care fortifica așezarea din Epoca Bronzului. În interiorul ei se afla scheletul chircit al unui copil, depus pe o parte, acesta fiind găsit împreună cu 3 fragmente ceramice, atribuite culturii Wietenberg. Din partea superioară a gropii au fost scoase la iveală 15 fragmente mici de os, de la un animal de mici dimensiuni. Două dintre ele prezintă urme de arsură, având o culoare brună, cu pete negricioase (Fig. 46).

Date antropologice

Acest schelet de copil a fost inițial întreg, dar s-a păstrat în stare foarte fragmentară.

Craniul

Această parte a scheletului a fost reconstituită în mică măsură, fiind reprezentate zone ale frontalului, parietalului temporalelor și occipitalului (Fig. 47) A fost recuperat și bazioccipitalul (pars basilaris), care era destul de mare, după cum rezultă din efectuarea măsurătorilor pe acest os, prezentate în continuare:

Tabelul nr. 20
Dimensiunile bazioccipitalului de la scheletul de copil din Groapa "rituală" nr. 36

Măsurători	
Lungimea maximă	26,50
Lungimea sagitală	19,26
Lărgimea maximă	27,22

S-a găsit și o porțiune din malarul stâng și o alta din maxilarul superior drept, pe care se păstra molarul 1 de lapte.

Mandibula se afla în stare fragmentară, lipsindu-i porțiunea cu mentonul și incisivii (Fig. 48). De fapt, cele două segmente păstrate sunt cuprinse, pe partea dreaptă, între alveola molarului 1 definitiv și m.1, iar pe partea stângă între m.1 și alveola lui M.1 Ambii molari ai dentiției definitive se aflau în procesul de erupție. De altfel, pe fragmentul de pe hemiarcada stângă a mandibulei, peretele osos este deteriorat exact în zona situată în dreptul lui M.1. Prin acea spărtură se observă gradul de dezvoltare a dintelui, ceea ce a constituit un element important pentru stabilirea vârstei.

Formula dentară a acestui individ este următoarea:

Tabelul nr. 21
Formula dentară stabilită pentru scheletul de copil din groapa "rituală" nr. 36 de la Păuleni-Ciuc

Dr. Stg.

				I.2	I.1		I.1	I.2				
				↑	↑		↑	↑				
M.1	m.2	m.1	c	i.2	i.1		i.1	i.2	c	m.1	m.2	M.1
↑	-	-	-	?	-		-	?	-	-	-	↑
↑	-	-	-	-	-		-	-	-	-	-	↑
M.1	m.2	m.1	c	i.2	i.1		i.1	i.2	c	m.1	m.2	M.1
			↑				↑					
			C				I.1					

- dinte prezent;

↑ dinte aflat în procesul de erupție ;

? dinte pierdut post-mortem.

Incisivii centrali superiori sunt de tip "shovel-shaped ". Foramenul nutritiv este situat în dreptul molarului 1 de lapte.

Scheletul post-cranian

Din această parte a scheletului se păstrează porțiuni de coaste, arcuri neurale fragmentare, epifize. S-au mai găsit porțiuni diafizare dintr-un humerus și un radius.

Diagnoza de sex și vârstă

Sexul individului nu a putut fi stabilit, iar vârsta acestuia a fost estimată având în vedere atât dimensiunile bazioocipitalului dar, mai ales, evaluarea gradului de erupție și dezvoltare a dentiției. Acest din urmă criteriu ne indică o vârstă de 4 ani+12 luni.

Aspecte patologice

Pe un mic fragment de frontal cu marginea superioară a orbitei drepte, se observă 4 porozități, dintre care 2 sunt foarte mici, abia vizibile, iar alte 2 pot fi observate cu mai multă ușurință. Datorită lor, constatăm, din nou, prezența cribrei orbitalia in stadiul porotic, acesta fiind abia inițiat.

Caractere non-metrice

Craniu

Pe malarul stâng al acestui individ se observă prezența unui foramen zigomatic facial dublu, situat în apropierea orbitei, către marginea sa infero-laterală (Fig. 49). Dimensiunile lor sunt reduse: 1,51 x 1,29 mm cel situat aproape sub orbita, respectiv 0,83 x 0,87 mm cel localizat chiar în zona de arcuire a orbitei. Foramenul zigomatico-facial unic, -sau multiplu, reprezintă consecința dezvoltării masivului facial, în timpul perioadei embrionare, când nervul trigemen poate fi înglobat pe alocuri în mezenchim, pe măsură ce acesta se dezvoltă, astfel rezultând variabilitatea sa morfologică și cea privind localizarea acestor foramene pe osul zigomatic. Nu trebuie să neglijăm nici faptul că, la formarea osului zigomatic contribuie unul până la trei centri de osificare. Această perforație a osului zigomatic apare ca rezultat al pătrunderii ramurilor terminale ale nervului trigemen prin osul zigomatic, orbitar, sau temporal, pentru a inerva pielea, care acoperă obrazul și fosa temporală. Acest foramen are un specific populațional, dar și rasial. Astfel,

s-a constatat ca, la argentinieni el lipsește frecvent, la coreeni și brazilieni apar 1 sau două foramene de acest tip, 2 astfel de structuri fiind găsite și la un individ din specia Paranthropus robustus de la Drmolen, Africa de Sud. Tot 2 foramene au fost identificate pe 5,5% din craniile descoperite în Anatolia de Vest. Acestea, atunci când apar în varianta lor multiplă (adică peste 2), sunt mai des întâlnite pe partea dreaptă a craniului, comparativ cu cea stângă. La craniile afro-americanilor, numărul de foramene este cuprins între 0-5, dar un număr de 5 astfel de foramene apare cu o pondere de 1,3% și la populațiile vest-anatoliene studiate (aksu, arman 2009, 559-562), iar absența lor apare cu un procent de 21,8% la aryo-dravidieni (Zhao *et alii* 2018, 168-169; mangal *et alii* 2004, 96-99) .

Tipologie

Dată fiind prezența incisivilor superiori de tip "shovel-shaped ", putem aprecia că la acest individ există unele caractere de tip mongoloid, căruia îi este caracteristic acest tip de dinți.

Alte depuneri

Împreună cu oasele umane au fost găsite și 3 oase de animal, de dimensiuni mici.

*

În continuare, prezentăm și o serie de depuneri de oase provenind din campanii arheologice diferite, dar din același sit, de la Păuleni-Ciuc. Acestea, după cum vom vedea, pot fi încadrate în trei categorii, după cum urmează:

• depuneri de oase umane;

• depuneri de oase umane amestecate cu oase de animale;

• depuneri de oase de animale.

În unele cazuri, cum ar fi descoperirile de mandibule, care au permis reconstituirea parțială, sau totală și au avut dinții păstrați împreună cu ele, sau în alveolele dentare, informația obținută a putut fi mult mai consistentă, comparativ cu cele în care doar unele oase lungi au putut fi recuperate. Datele respective, sunt utile pentru reconstituirea unor aspecte, chiar dacă mai sumare, privind populațiile studiate. Dar, dacă avem în vedere că ele sunt parte a informației generale despre indivizii înmormântați, sau depuși sub formă de fragmente scheletice în situl amintit, ele își au importanța lor, deoarece permit o reconstituire mai exactă a aspectelor vieții spirituale a comunităților din Epoca Bronzului, dar și a obiceiurilor lor funerare.

ALTE DEPUNERI DE OASE UMANE

V.1 S.I □5/F – 240-250 cm P. 67-79 cm, Loc. 8A/Nr. inv. 5563

A fost descoperit un fragment de coxal uman, din osul ischion stâng, provenind de la un copil infans II, probabil către limita superioară a acestei categorii de vârstă, posibil de sex feminin, datorită aspectului marii eșancruri ischiatice (Fig. 50).

V.2 S.I □5/D – 231-241 cm P. 67-79 Loc. 8

Într-o locuință Wietenberg (nr. 8) au fost descoperite 3 fragmente de oase lungi, provenind de la un copil Infans II. Este vorba despre 2 porțiuni de tibie stângă (Nr. inv. 5631), dintre care 1 cu metafiza proximală deteriorată și 1 de cubitus (Nr. inv. 5490) (Fig. 51).

Diagnoza de sex și vârstă

Aceste oase sunt asemănătoare ca aspect și grad de conservare cu fragmentul de os ischion, care provine de la un infans I, probabil de sex feminin. Considerăm că aceste oase aparțin aceluiași schelet.

Markeri musculo-scheletali ai activității individului

Schelet post-cranian

Pe partea posterioară a tibiei amintite, se remarcă inserția bine dezvoltată a mușchiului solearis, care este implicat în mersul îndelungat pe jos. Interesant este

și faptul că, pe metafiza de tibie apar numeroase porozități de mici dimensiuni, ceea ce ne indică existența unui proces inflamator la acel nivel.

V.3 Nr. inv. 7311

S-a recuperat un fragment de mandibulă (din hemiarcada dreaptă), reprezentat de segmentul de os cuprins între P2 și M.3, cu dinții păstrați în alveolele dentare (Fig. 52). Foramenul nutritiv este situat în dreptul lui P.1.

Singurele măsurători care au putut fi efectuate sunt următoarele:

• înălțimea în dreptul foramenului nutritiv = 29 mm;

• grosimea în dreptul foramenului nutritiv = 10 mm.

Diagnoza de sex și vârstă

Având în vedere caracteristicile sale, putem spune că mandibula respectivă a aparținut unui bărbat, iar pe baza gradului de abraziune dentară putem estima că vârsta lui a fost de 40-45 ani.

Tipologie

Mandibula este unul dintre oasele care ne oferă mai multe elemente necesare pentru stabilirea tipologiei, comparativ cu alte oase. Luând în considerare înălțimea mare a corpului mandibular, putem spune că individul respectiv avea, în mod cert, unele caractere de tip nordic, sau dinaric. Din păcate, lipsa porțiunii goniace, ne împiedică să facem o distincție clară între aceste două tipuri. Prezența torusului mandibular este specifică tipului mongoloid.

Aspecte patologice

Se constată existența fenomenului de parodontoză.

Caractere non-metrice

Chiar dacă fragmentul osos nu este prea mare, el ne permite să observăm prezența pe el a unui torus mandibularis. Această formațiune, cu dimensiuni variate de la un individ la altul, este prezentă pe partea lingual a mandibulei și apare bilateral, fiind localizată de obicei strict în zona molarilor și premolarilor. Unii autori au considerat că torusul respectiv este consecința presiunii exercitate asupra osului în timpul procesului de masticație. Până de curând, se considera că astfel de formațiuni sunt strict rezultatul intervenției unor factori funcționali, mai ales datorită presiunii exercitate în timpul masticației. Studii mai recente au dovedit că acest torus este de fapt un caracter non-metric (epigenetic, discontinuu), care are un puternic determinism genetic și prezintă o frecvență ridicată în rândul populațiilor de tip mongoloid (Brothwell 1981, 95; Lasker 1950, 191-203; Eggen 1989, 409-415).

Pe fragmentul mandibular studiat aici formațiunea este destul de bine dezvoltată și apare sub forma unei creste osoase, dispusă oblic, cu unul dintre capete înclinat către zona de inserție a mușchilor digastrici.

Intervenții antropice

Pe acest fragment de mandibulă se remarcă existența urmelor unei lovituri puternice, executate cu un obiect având probabil muchii mici și ascuțite (Fig. 53). Această intervenție a afectat zona foramenului nutritiv de pe hemiarcada dreaptă a mandibulei.

V.4 Nr. inv. 5350

A fost recuperată o mandibulă de femeie, parțial edentată, fără dinți păstrați în alveole (Fig. 54-56). Bilateral, lipsesc doi dintre cei trei molari, cu resorbția completă a peretelui alveolar și fără urme de inflamație. Pe hemiarcada dreaptă se observă însă alveola goală a lui M.3. Foramenul nutritiv este situat în dreptul lui P.2. Nu s-a păstrat niciun dinte. Mentonul este slab conturat, de tip butonat. Ramul ascendent drept lipsește. Inserțiile mușchilor maseteri și digastrici sunt bine dezvoltate.

Dimensiunile măsurate sunt prezentate în Tabelul nr. 8:

Tabelul nr. 22
Măsurători și indici ai mandibulei de femeie

Nr. Martin	Măsurători/Indici	Dimensiuni
69	Id-gn	28
69(1)	Înălțimea la nivelul foramenului nutritiv	24
69(3)	Grosimea la nivelul foramenului nutritiv	12
71	Lărgimea ramului ascendent	36
69(3)/69(1)		50

Diagnoza de sex și vârstă

Având în vedere gracilitatea moderată a osului, ca și faptul că regiunea gonioanelor este slab conturată, putem considera că mandibula respectivă a aparținut unei femei. Vârsta acesteia putea fi, probabil, maturus.

Caractere non-metrice

Pe această mandibulă se observă dezvoltarea accentuată a torusului mandibular, în special pe hemiarcada dreaptă. Acesta se prezintă sub forma unei creste osoase. Caracterul menționat este specific tipului mongoloid (Lasker 1950, 191-203; Eggen 1989, 409-415).

Tipologie

Având în vedere aspectul mandibulei, caracteristicile sale, putem spune că individul de la care provine aparținea tipului mediteranoid, cu unele influențe mongoloide.

Practică rituală?

Pierderea simetrică a molarilor de pe mandibulă este rar întâlnită la comunitățile umane preistorice. Ea putea fi asociată adesea cu înlăturarea intenționată a acestor dinți în scop ritual, mai ales că nu există urme ale unui proces inflamator, care să fi făcut necesară o astfel de intervenție.

V.5 S.I E-7/-145 nr. 84/Nr. inv. 7059

Au fost recuperate două fragmente dintr-un os uman, care au permis reconstituirea parțială a unui radius drept (Fig, 57).

Diagnoza de sex și vârstă

Foarte probabil, datorită aspectului și gracilității osului, acesta a aparținut unui individ de sex feminin, adult, dar, nu dispunem de niciun element care să ne permită stabilirea vârstei individului respectiv.

Markeri musculo-scheletali ai activității individului

Se observă slaba inserție a mușchiului biceps, ceea ce însemnă că individul respectiv nu efectua mișcări de amplitudine ale brațelor, mai ales cele de abducție și rotație în care este implicat acest mușchi

V.6 G.3/Nr. inv. 21373

A fost descoperit un fragment mandibular, cuprins între I.2 de pe hemiarcada dreaptă și M. 2 de pe cea stângă (Fig. 58). Mentonul este de tip piramidal, proeminent.

Dimensiunile care au putut fi măsurate sunt:

Tabelul nr. 23
Măsurători și indici ai mandibulei de bărbat

Nr. Martin	Măsurători/Indici	Dimensiuni
69(1)	Înălțimea la nivelul foramenului nutritiv	30
69(3)	Grosimea la nivelul foramenului nutritiv	10

Inserțiile mușchilor digastrici sunt bine evidențiate.

Diagnoza de sex și vârstă

Analizând cu atenție caracteristicile acestei mandibule, putem spune că ea a aparținut cu siguranță unui individ de sex masculin.

Vârsta acestuia, stabilită pe baza gradului de abraziune dentară este de 30-35 ani.

Tipologie

Luând în considerare înălțimea mare a corpului mandibular, putem spune că individul respectiv avea, în mod cert, unele caractere de tip nordic sau dinaric. Din păcate, lipsa porțiunii goniace și a

ramului ascendent ne împiedică să facem o distincție clară între aceste două tipuri.

V.7 S.I □E.6 Compl. 8a/Inv. 7572

Doi dinți umani: un incisiv superior stâng unul dintre ei cu ușoare urme de abraziune de la un individ cu vârsta probabilă de 20-24 ani, posibil de la un individ de sex feminin. Celălalt dinte, probabil tot incisiv superior lateral de partea dreaptă de la același individ, prezintă o abraziune dentară oblică buco-lingual foarte accentuată, care a distrus circa o treime din coroana dentară, în plan vertical-oblic. Având în vedere diferențele funcționale existente între cei doi dinți, este posibil ca acesta din urmă să fi fost folosit drept unealtă, pentru diverse activități (țesut, împletit etc.).

Tipologie

Faptul că incisivul stâng este de tip shovel-shaped, aspect caracteristic populațiilor mongoloide, considerăm că individul căruia i-au aparținut acești dinți avea cel puțin unele astfel de influențe.

V.8 S.I □H.3 -75/Nr. inv. 7778

S-au găsit o serie de dinți umani de copil pe baza cărora am alcătuit formula dentară pentru acest individ:

Formula dentară a acestui individ este următoarea:

Tabelul nr. 24

Formula dentară stabilită pentru scheletul de copil reprezentat doar de dantură, cu nr. inv. 7778 de la Păuleni-Ciuc

Dr. Stg.

M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3
x	x	x	x	x	x	x	x		x	x	x	x	x	x	x	x
x	↑	-	-	-	x	x	x		x	x	x	x	x	x	x	x
M3	M2	M1	P2	P1	C	I2	I1		I1	I2	C	P1	P2	M1	M2	M3

- dinte prezent;

↑ – dinte aflat în procesul de erupție;

X – porțiune lipsă din maxilar.

Diagnoza de sex și vârstă

Pentru determinarea sexului acestui individ nu dispunem de niciunul dintre elementele necesare. În ceea ce privește estimarea vârstei, pe baza gradului de dezvoltare a dinților amintiți, se poate spune că, copilul respectiv avea vârsta de 9 ani +24 de luni.

V.9 S.I □G.6, Locuința nr. 9, Piesa 133, -0,80 cm/Nr. inv. 6760

7 fragmente de craniu, 1 de os sacral și 1 porțiune de mandibulă (hemiarcada dreaptă, cuprinsă între alveola lui M.1 și cea a lui I.1 de pe partea stângă), cu un premolar 1 si caninul, ambii aflați in procesul de erupție (Fig. 59), 1 rădăcină de canin superior cu apexul încă neobturat complet, toate oasele provenind de la un copil de 10 ani + 30 de luni.

Separat, au fost găsite 2 oase de animal și un fragment de mandibulă de copil mic, infans I, cuprinzând porțiunea situată între insisivul central și m.1 de pe hemiarcada stângă, fără dinți păstrați în alveole și 2 oase de animal. Mai există 2 dinți, unul fiind un mugure dentar uman și celălalt un dinte animal, ambii sparți.

GRUPĂRI DE OASE DE OM AMESTECATE CU OASE DE ANIMALE

VI.1 Oase umane din zona scheletului nr. 1 si a craniilor de copii din compl. 14/ Inv. 4572

4 oase umane (un fragment de frontal, rotula dreaptă, falangă de la mână, calcaneul stâng, 1 tarsian, toate de femeie, probabil de la Scheletul nr. 3 din Complexul 14, 3 oase de animal și 1 fragment ceramic.

Ulterior (Ciomortan 15.09.2007 □I/1– Complexul 14 -90-100 cm), au fost găsite 1 fragment mic dintr-un os de animal, 1 fragment de coastă, posibil al copilului de 7 ani, dar și un incisiv stâng superior. de la un copil de 5 ani+16 luni (M.1b), vârsta individului fiind stabilită pe baza gradului de dezvoltare a dintelui respectiv. Acest dinte a aparținut unuia individului notat cu M.1 b.

V.2 S.I D.7/-70-80/Posibil compl. Eneolitic de sub Locuința nr. .8/Inv. 7579

Sunt 6 oase de animal și 3 fragmente de tibie umană. Porțiunile de os uman au fost reconstituite, alcătuind o zonă diafizară dintr-o tibie provenind de la un individ de sex feminin, probabil adult (Fig. 60). Dintre oasele de animal, unul este un os lung, cu epifiza fuzionată cu diafiza, un altul este o porțiune de metafiză, al treilea provine probabil dintr-o vertebră, iar celelalte trei sunt aşchii osoase.

V.3 S.I. □1 -95-105/Posibil complex eneolitic?/Nr. inv. 7585

Au fost găsite 13 oase de animale (1 fragment de coastă și porțiuni diafizare din oase lungi) dar, împreună cu ele se afla și un navicular drept (os tarsian) de om (Datorită dimensiunilor reduse ale acestui os, considerăm că el a aparținut unui copil infans II, sau cel mult, unui individ din categoria de vârstă juvenis. (Fig. 61)

V.4 Nr. inv. 5453

Mandibula de copil mic (Fig. 62), cu 2 molari 1 de lapte izolați sparți, 2 oase de animal și un dinte, tot de animal, spart.

Diagnoza de sex și vârstă

Din lipsa elementelor relevante, sexul individului nu a putut fi stabilit. Vârsta acestuia a fost estimată pe baza gradului de dezvoltare a dentiției și este de 1 an+4 luni.

DEPUNERI DE OASE DE ANIMALE

VII.1 S.1□12C – Complexul 13, Schelet 1/-160-165

S-au găsit 2 dinți de animal, dintre care unul în stare fragmentară și un fragment ceramic, de culoare cărămizie. Separat, au mai fost găsite 3 oase de animal și un alt dinte, similar celor 2 amintiți anterior.

VII.2 G-6/-70 L.9a nr. 110/Inv. 7194

Au fost găsite 2 oase fragmentare de animal.

VII.3 S.I, □D.14, -250 cm/Inv. 8782

A fost descoperit un incisiv întreg, provenind de la un animal. Dintele este bine păstrat.

VII.4 □I.1/-90-100 cm, din zona scheletului nr. 1 si a craniilor de copii din compl. 14

Desi notația ne indică faptul că acestea sunt oase umane, este vorba despre 2 oase de animal: 1 fragment provine probabil dintr-un coxal și un altul dintr-o vertebră (Nr. inv. 4587).

VII.5 Oase din zona scheletului nr. 1 si a craniilor de copii din compl. 14/ Inv. 7764

7 oase de animal, dintre care 1 este o vertebră de la un animal de mici dimensiuni. Patru dintre ele au urme intense de arsură, fiind de culoare neagră.

VII.6 Inv. 7988

S-au găsit 2 porțiuni osoase provenind dintr-o mandibulă și 3 dinți, toate de animal.

RITUALURI DE SACRIFICIU, DEPUNERI DE PĂRȚI ALE SCHELETELOR ȘI ALTE ASPECTE ALE RITUALURILOR FUNERARE DIN EPOCA BRONZULUI

Comportamentul funerar al comunităților de la Păuleni-Ciuc, provenind din diferite etape ale Epocii Bronzului, nu se încadrează în tiparul obișnuit al mormintelor din culturile materiale la care ne referim (Jigodin, Zăbala, Costișa-Ciomortan și Wietenberg). După toate probabilitățile, este vorba despre o manipulare post-mortem a cadavrelor, care nu este specifică doar acestor culturi materiale

Pentru Cultura Jigodin, datele referitoare la depunerile funerare nu sunt prea numeroase. Până de curând, singura descoperire funerară atribuită în mod cert acestei culturi era mormântul de incinerație în cistă sub tumul de la Brăduț (jud. Covasna). Un grup de trei tumuli a fost identificat la Eresteghin (jud. Covasna) în anul 1908 (Roman *et alii* 1992, 77-78). Primul a fost cercetat atunci, iar un altul mult mai târziu, în 1979. Ambele erau morminte în cistă iar altele, presupuse a proveni din aceeași cultură mterială, erau cele cercetate acum un secol la Ocland (jud. Harghita) (Vulpe, Drîmbocianu 1981, 171-193).

Cultura Schneckenberg se caracterizează prin înmormântarea celor decedați în ciste de piatră. O descoperire interesantă atribuită grupului cultural Năeni-Schneckenberg, sau unei etape timpurii a culturii Monteoru este cea de la Năeni-Colarea (jud. Buzău), unde au fost scoase la iveală morminte săpate în stâncă, considerate de Roxana Munteanu a fi " o manieră de redare a cistelor de piatră". Din cele 10 morminte din acel sit, 1 era de incinerație, iar celelalte de inhumație (7 individuale, celelalte 2 fiind multiple). Mormântul nr. 1 conținea resturile a 5 indivizi, iar M.2 cele provenind de la 3 persoane decedate. Toate înmormântările aveau un inventar funerar slab reprezentat, alcătuit din ceramică și puține obiecte din silex sau aramă, dar acestea erau asociate cu depuneri semnificative de cochilii de melci, considerate a fi resturi ale banchetului funerar (Munteanu 2010, 101).

De asemenea, Cultura Zăbala (jud. Covasna) este puțin cunoscută prin morminte. O primă descoperire de acest fel a fost făcută în situl eponim, pe platoul movilei, lângă o locuință. Scheletul, depus în poziție chircită, cu orientarea est-vest și fața spre est, avea ca inventar un vas, depus pe partea stângă a scheletului, lângă șold, iar la gât purta un obiect de podoabă din bronz, care s-a distrus, ca urmare, pe acel loc fiind observată doar o pată de culoare verzuie. În urma analizei antropologice, a rezultat că acesta era de sex feminin, avea 31-37 ani și aparținea tipului atlantomediteranoid (Szekely 1997, 32).

O depunere funerară atribuită aceleiași culturi este însă cea din Moldova, de la Bogdănești-Todoscanu (jud. Bacău). Aici a fost scos la iveală un mormânt conținând resturile a 4 schelete, dintre care 2 erau de adulți (1 bărbat și o femeie), 1 de copil și 1 de adolescent (Florescu, Buzdugan 1962, 190-191). Se consideră că întreaga familie a fost sacrificată, din motive necunoscute.

Din Cultura Ciomortan este documentat tot un singur mormânt de inhumație, descoperit la Poian-Kőhát (jud. Covasna). Acesta conținea scheletul unui copil de 6-10 ani, depus în poziție chircită, cu orientare S-N și fața spre est. Ca inventar avea un vas, așezat lângă capul celui decedat (Székely 1997, 58-59).

În necropola tumulară de la Ampoița (jud. Alba), aparținând Bronzului timpuriu transilvănean, analiza antropologică a evidențiat depunerea de oase dezarticulate ale unor indivizi, situate în aceeași groapă cu defunctul (Ciugudean, 1996, 30-38; Perianu 1990, 241-247).

Cultura Costișa se caracterizează prin folosirea ritului inhumației, dar și a inci-

nerației (Cavruc, Dumitroaia 2001). Depuneri funerare similare celor prezentate aici se cunosc din situl eponim, unde, în anii 1960-1962, au fost identificate 8 morminte, doar unele dintre ele fiind studiate. În campania arheologică din anul 2004, în Mormântul nr. 2, din același sit, au fost descoperite resturile provenind de la 4 indivizi (1 copil, 1 adolescent și 2 femei), iar ulterior, la o adâncime mai mare, a fost găsit și scheletul unui bărbat cu oasele lipsite de conexiune anatomică (Munteanu 2010, 104). O femeie avea vârsta de peste 55 ani, o alta avea circa 20 ani, copilul avea 1,6 ani, iar bărbatul 45-55 ani. Se consideră că toți indivizii proveneau, probabil, din aceeași familie (Soficaru 2008, 49-70).

Tot din situl eponim de la Costișa (jud. Neamț) menționăm Groapa nr. 1, situată pe platoul așezării și amplasată la mai puțin de 15 m față de o construcție, care se consideră că a funcționat ca locuință. Ea conținea ceramică fragmentară, porțiuni de lipitură, resturi osteologice de la cel puțin 2 animale și 3 oase umane: 1 calotă craniană de copil, 1 humerus și 1 femur fragmentar, ambele oase lungi provenind de la 2 femei. Acest complex este considerat a fi fost destinat practicării sacrificiilor umane (Popescu, Băjenaru, 2008, 27-28; Munteanu 2010, 109).

O altă descoperire de acest gen provine din șanțul II 2002-2005 de pe Platoul A al sitului de la Costișa-Cetățuia (jud. Neamț) unde au fost descoperite alte oase umane disparate: o diafiză provenind de la un humerus drept, probabil de femeie, o porțiune de mandibulă umană de femeie adultă, care prezenta urme de uzură, fiind folosită probabil ca frecător, dar și o porțiune de coastă de la un subadult, cu urme de infecție pe partea sa internă (Popescu, Soficaru, Mărgărit, 2016, 76).

Alte complexe funerare au apărut în siturile de la Poduri-Dealul Ghindaru (jud. Bacău) și Păuleni-Ciuc (jud. Harghita), dat fiind că alte astfel de descoperiri, situate mai ales în nordul Moldovei sunt atribuite Culturii Komarov. La Poduri-Dealul Ghindaru a fost găsit un mormânt de incinerație, cu oasele unui copil de 1-3 ani depuse într-o amforă de tip Costișa, aceasta fiind situată într-un ring de piatră care, se pare că este posterior acestui mormânt (Monah *et alii* 2003, 51-54; Popescu, Băjenaru 2008, cu lit.).

Din Cultura Monteoru găsim, de asemenea, situații deosebit de interesante, legate, mai ales, de depunerile de cranii. Astfel, într-un mormânt descoperit în necropola de la Cândești (jud. Vrancea), a fost descoperit un schelet depus în poziție chircită pe partea stângă, având pe marginea gropii alte 4 cranii de indivizi maturi, dispuse alternativ cu 3 cești așezate cu gura în jos (Fig. 63). Tot în același cimitir, dar în Ringul nr. 2, a fost găsit un mormânt în care scheletul avea lângă umăr un alt craniu de matur. De altfel, nici acestea nu sunt cazuri singulare, uneori fiind depuse cranii de copii, sau adolescenți. Tot în situl de la Cândești, au fost scoase la iveală înmormântări în care era cruțată o treaptă, pe care erau depuse unul, sau mai multe cranii de copii, adolescenți, sau maturi, așezate fie cu fața în jos, fie cu "privirea" spre cel decedat (Florescu 1978, 116-117).

De asemenea din cultura Monteoru, dar, de această dată din necropola de la Pietroasa Mică (jud. Buzău), constatăm că Mormântul nr. 50 conținea fragmente de cupă, falange de porc, o unealtă confecționată dintr-un os de oaie și un molar inferior uman depuse într-o adâncitură din sol și acoperite cu pietre (Oancea, 1981, 190).

În situl de la Cârlomănești-La Arman (jud. Buzău) s-a descoperit o locuință care suprapunea niște morminte Monteoru. În apropierea ei, se aflau niște gropi care conțineau bucăți mari de chirpici, unele arse până la vitrificare, oase de animale, ceramică, fragmente de râșniță și pietre, în diverse combinații. În patru dintre ele (Gropile 10a-b parțial suprapuse, 26, 27, 24)

s-au găsit fragmente de oase lungi umane și dinți. În cea cu nr. 26, de exemplu, pe lângă celelalte depuneri, se aflau 10 dinți umani. Autorii descoperirii nu exclud posibilitatea ca respectivele gropi să fi deranjat unele morminte anterioare dar, Groapa nr. 26, la care ne-am referit, nu părea să fi fost un astfel de caz (Chicideanu *et alii* 2004, 21-22; Popescu, Băjenaru 2008, 34 cu lit.).

În alte situri Monteoru, cum ar fi cele de la Năeni-Zănoaga (jud. Buzău) Cetatea 1 și 2, Sărata Monteoru (jud. Buzău), dar și la Cârlomănești-Cetățuia (jud. Buzău), au fost descoperte o serie de oase provenind mai ales din craniu și din membrele superioare, de la 11 indivizi. Cele mai multe dintre acestea fuseseră amplasate în spațiul locuit, mai ales în zona construcțiilor, sau în apropierea lor, fiind asociate cu roci, fragmente ceramice, oase de animale, porțiuni de corn, sau artefacte din silex. O situație similară există și în stratul Monteoru din situl de la Costișa. De asemenea, se pare că a existat o selecție a indivizilor, în ceea ce privește vârsta, toți cei analizați fiind subadulți, sau adulți (Constantinescu, 2016, 126).

În cultura Wietenberg, este bine cunoscut faptul că ritul funerar al acesteia a suferit unele fluctuații în timp. Astfel, în cele patru faze ale sale, acesta a fost preponderent inhumația, sau incinerația, după cum urmează:

• Faza I – inhumația, cu așezarea în groapă a celor decedați în poziție chircită. Aici se încadrează și depunerea unor cranii, cum ar fi cele de la Derșida (jud. Sălaj) și, probabil, cel de la Cheile Aiudului (jud. Alba) (Andriţoiu 1992, 33). În nivelul I al așezării din primul sit amintit, într-o groapă-puț, a fost depus un craniu de adult. Groapa respectivă perfora o vatră (Chidioșan 1980, 25).

• Faza a II-a – predomină ritul incinerației în urnă, cu vase adiacente;

• Faza a III-a – predomină ritul incinerației în urnă, dar acesta se asociază uneori și cu practica inhumației. În această etapă a culturii se datează și necropola de la Sibișeni, din care ne atrage atenția Mormântul nr. 40, cu caracter biritual. Acesta conținea scheletul ciopârțit al unui adolescent. O parte dintre oasele acestuia, împreună cu craniul, fără mandibulă, au fost depuse pe fundul gropii. Peste aceste oseminte a fost așezată o urnă, conținând oase incinerate slab și cenușă. Această a doua înmormântare, suprapusă peste prima și concomitentă cu ea, a fost efectuată după regulile obișnuite ale ritului incinerației în urnă. În aceeași necropolă există alte două morminte în care s-a depus numai craniul (M. 35 și 43). Interesant este faptul că Mormântul nr. 35 are un simbolism complex, pe care îndrăznim să-l asociem parțial cu cultul fertilității și al fecundității. Este vorba despre depunerea unui craniu de copil, fără mandibulă, pe un fragment de craniu de bovideu. Alături de el se aflau oasele unui schelet incomplet de copil și fragmente ceramice provenind din două vase (Andriţoiu 1992, 34). Este evident că, în acest caz, a avut loc un ritual complicat, care presupunea expunerea-descărnarea capului de copil, sau poate doar exhumarea lui după putrezirea părților moi ale corpului acestuia, dat fiind că pe os nu existau urme de descărnare. Însă, nu putem stabili, cu certitudine, dacă individul sacrificat a fost cel al cărui craniu a fost depus, sau cel incomplet și incinerat. Asocierea lor cu fragmentul cranian de bovideu de indică și valoarea acestui animal, care a fost folosit în diverse ritualuri încă din Neolitic dar, a cărui prezență variază în morminte de la o necropolă la alta, dar și de-a lungul diverselor secvențe temporale.

O altă descoperire atribuită culturii Wietenberg este cea din situl de la Oarța de Sud-Ghiile Botii (jud. Maramureș), unde, în imediata proximitate a unei gropi de formă ovală și în interiorul ei, lângă un pat de bârne carbonizate, au fost identificate oase de animale, vase întregi, sau fragmentare,

cu urme de ardere secundară, dar diferită de la un obiect la altul, obiecte de lut arse (unele fiind greutăți), piese de os și piatră inclusiv râșnițe, podoabe de bronz, argint și aur, unelte și tipare pentru turnat bronzuri, bucăți de chirpici, resturi arse neidentificabile etc. (Kacso 1990, p. 97; Kacso 2005, 125-129). Oasele umane se aflau depuse pe o platformă dreptunghiulară de lut. Exista o cantitate mare de oase incinerate, dar și două grupuri de oase umane neincinerate. În poziție orizontală și ușor înclinat spre est se afla un craniu, apoi "oasele de la umeri și mâini, acestea din urmă îndoite și încrucișate". La dreapta față de acest grup, depuse în poziție verticală, se aflau vertebrele și coastele. Pe brațul drept se afla un os lung, probabil de animal, care părea să fi fost ținut în mâna stângă. Mai sus și lateral față de ultimul grup de oase se afla un maxilar de animal (Kacso 2005, 127).

În situația din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc (jud. Harghita), care conținea două cranii ale unor indivizi tineri (infans I și juvenis) depuse deasupra unui alt individ juvenis împreună cu un fragment de râșniță și un vas, ar putea fi vorba tot despre un ritual de fecunditate.

O depunere funerară a culturii Wietenberg a fost scoasă la iveală tot la Păuleni-Ciuc, într-o groapă rituală (nr. 3). Aceasta conținea scheletul unui copil de 5-6 luni (+3 luni), depus în poziție chircită pe partea stângă, cu capul orientat spre NV, aflat în conexiune anatomică. Împreună cu acesta au fost găsite fragmente ceramice aparținând culturii amintite. Tot în stratul respectiv au fost scoase la iveală unele fragmente de oase, dar și o mandibulă provenind de la un individ de sex feminin, cu vârsta de circa 25 ani. Pe osul respectiv s-a putut observa că molarii 1 și 2 de pe ambele hemiarcade și M.3 de pe partea stângă fuseseră pierduți intra vitam, probabil datorită parodontozei, iar peretele alveolar era complet refăcut (Comșa 2000, 173-176).

• Faza a IV-a este caracterizată tot prin practicarea ambelor rituri funerare, adică a incinerației și a inhumației (Andrițoiu 1992, 34).

Focul purificator

Considerăm important de subliniat aici și prezența focului purificator, care intra în contact nemijlocit cu scheletele. Acesta avea rolul de a-l pregăti pe cel decedat pentru trecerea în lumea de dincolo, deoarece, fiecare persoană care părăsea tărâmul celor vii trebuia să îndeplinească anumite etape ale ritualului funerar pentru a putea ajunge acolo cu adevărat. Iată de ce, pregătirea pentru înmormântare se făcea cu mare atenție și rigurozitate, atât de către familie, cât și de către comunitate, știindu-se că, dacă cei decedați nu puteau trece în cealaltă lume, se puteau întoarce pentru a se răzbuna pe cei vii, transformându-se în strigoi. O astfel de practică, a folosirii focului purificator, o regăsim și în cultura Monteoru unde, există unele morminte în care acesta a fost identificat prin urmele lăsate pe gropi, pe obiectele de inventar cu ardere secundară parțială, dar și pe oasele unor schelete. După cum sublinia Marilena Florescu, etapele unei astfel de purificări erau următoarele:

- aprinderea focului în groapa pregătită pentru înmormântare;
- supravegherea lui;
- menținerea flăcării aprinse pentru un interval de timp variabil, uneori până la înroșirea pereților gropii;
- stingerea completă a focului;
- depunerea celui decedat.
- adesea, ofrandele depuse (vase, oase de animal, grâne) erau și ele arse împreună cu individul respectiv (Florescu 1978, 115-116).

În mod cert, aceste etape erau asociate și cu alte elemente ale ritualului funerar, pe care, însă, nu le mai putem reconstitui. În unele cazuri, desigur, legat de anumite considerente, focul nu era stins, iar corpul celui defunct era depus peste cărbunii încă

aprinși. Din această cauză, pe acele schelete se pot observa vizibile urme de arsură.

Un mormânt deosebit de interesant al Culturii Monteoru în care s-a observat folosirea focului purificator a fost descoperit în necropola de la Cândești (jud. Vrancea) și încadrat în faza 1c2 a culturii respective. Acesta aparținea unui "meșteșugar". .Sub șoldul stâng al scheletului, în ceea ce fusese probabil o taşcă (?), se aflau o daltă miniaturală din bronz, imitând obiectul în forma sa obișnuită și având probabil rol de amuletă, un pumnal, un vârf de săgeată și o daltă de dimensiuni normale. Marilena Florescu, cea care a descoperit acest mormânt, considera că amuletele erau înzestrate cu o anumită putere magică, acestea ajutându-l pe meșteșugar să creeze unelte din metalul brut. Atunci când persoane respectivă murea, aceste calități conferite de magia amuletelor nu se puteau transmite mai departe și, de aceea, ele îl însoțeau pe cel decedat în lumea de dincolo Se pare că mormintele cu groapa purificată prin foc nu reprezentau apariții izolate în cimitirul amintit și nici în altele. Însă, spre deosebire de situațiile mai obișnuite, când defuncții erau depuși în groapă după stingerea focului, acest individ fusese așezat direct pe cărbunii aprinși, care i-au deteriorat probabil îmbrăcămintea, dar și obiectele de bronz aflate în taşcă, acestea fiind găsite acoperite de cenușă și cărbune (Florescu 1979, 114). În mod cert, nu a existat intenția de a incinera acest individ.

Este posibil ca unele dintre oasele cu urme mai superficiale de arsură de la Păuleni-Ciuc să fi fost supuse aceluiași tratament funerar. Un astfel de exemplu ar putea fi Scheletul nr. 3 feminin din Complexul nr. 14.

Elemente interesante ale ritualului funerar, care se regăsesc în unele culturi materiale ale epocii Bronzului dar și în alte perioade istorice, sunt pietrele, care sunt depuse alături, deasupra, dedesubtul, sau sunt plasate în mod constant lângă anumite părți ale scheletului (de ex. craniu) din morminte, dar și din depunerile funerare. Dacă ne referim doar la Epoca Bronzului, putem aminti cistele de piatră din cultura Schneckenberg, cele din orizontul mormintelor cu ciste de piatră, sau construcțiile din conglomerat calcaros de la Cândești (jud. Vrancea) (Cultura Monteoru) (Florescu 1978, 108-109). În acele manifestări, roca a servit drept "adăpost" al mortului. Prin culoarea ei, prin caracteristicile sale și, nu în ultimul rând, prin rezistența sa în timp, ea oferea protecție celui decedat. În unele situații, pietrele erau depuse în groapa mormântului cu scop pur funcționar și practic, acela de a menține corpul, sau urna de incinerație într-o anumită poziție. În alte cazuri însă, prezența lor nu are nicio funcționalitate evidentă și, uneori, poate fi asociată doar cu un eventual simbolism, care este greu de decelat. (Fig. 63.)

Extragerea rituală a dinților

O altă caracteristică a ritualului funerar, prezentă doar la mandibula de femeie cu Nr. inv. 5350 de la Păuleni-Ciuc este posibil a fi documentată prin pierderea simetrică, intra vitam, a unor molari de pe osul respectiv. Ea poate fi consecința scoaterii dinților datorită unor procese patologice, dar ele afectează destul de rar același dinte de pe ambele hemiarcade. O astfel de interpretare nu trebuie însă exclusă total. În fapt, extragerea rituală a dinților, în special a molarilor, este bine cunoscută și practicată de mii de ani la unele populații din vechime, sau chiar la unele actuale, dar aflate într-un stadiu de civilizație apropiat de preistorie. Ea este practicată pentru a marca un moment, sau eveniment important din viața persoanei respective, dar și cu scop pur decorativ (Roberts, Manchester 1995, 61-62). Alți autori menționează și înlăturarea unor dinți în scop ritual. Astfel de situații sunt menționate pentru Mezoliticul și Neoliticul din Africa, în situri ca: Afalou bou Rhummel, Assalar, Taforalt, sau Mechta el Arbi (Brothwell 1981, 116).

Este vorba deci, despre un comportament indus cultural, de anumite norme sociale, existente în comunitatea respectivă.

Aspecte sociale

În mod cert, sacrificarea anumitor indivizi se realiza pe baza anumitor criterii bine stabilite de către comunitate, acestea având în vedere unele caracteristici fizice, psihice, sau de vârstă. De remarcat este faptul că în această serie, în niciuna dintre depuneri nu a fost descoperit vreun individ aparținând categoriei senilis. Pe lângă acest fapt, trebuie subliniată și existența unei endogamii destul de accentuate, aceasta fiind evidențiată de manifestarea cu mai mare intensitate a unor caractere epigenetice (non-metrice, discontinue), cum ar fi torusul mandibular, sau diversele tipuri de foramene, situate la nivelul craniului.

Aspecte demografice

Din situl de la Păuleni-Ciuc, au fost scoase la iveală diverse morminte de schelete individuale, sau depuneri funerare de părți ale unor indivizi, după cum urmează:

***Tabelul nr. 25* – Date sintetice privind descoperirile funerare din Epoca Bronzului provenind din situl de la Păuleni-Ciuc**

Nr. crt.	Nr. complex	Nr. inv.	Nr. indivizi	Numerotare	Sexul	Vârsta	Observații
1.	14		5	Cr. 1	1 copil – M. 1	7ani±24 luni	Este doar craniul.
2.	14		5	M1.a	1 copil	Infans I	Doar câteva oase
3.	14		5	M.1b	1 copil	5 ani±16 luni	Reprezentat de un incisiv stâng superior
4.	14		5	Cr. 2	1 femeie	15 ani±36 luni (juvenis)	Este doar craniul.
5.	14		5	M.3	1 femeie	17-21 ani	Scheletul este intreg.
6.	14A		1	M.1	1 bărbat	22-24 ani	Scheletul este intreg.
7.	13			M.1	1 bărbat	24-30 ani	Scheletul este aproape intreg.
8.	13			M.2	Copil	4 ani ±12 luni	Scheletul parțial reprezentat
	13		1	M.3	Copil	Infans I	
				M.4	Femeie	Adultă	Reprezentată doar prin câteva oase
8.	13			M.5	Copil	Nou-născut	Scheletul parțial reprezentat
9.	Gr. 36			M.1	Copil	4 ani ±12 luni	Scheeltul este aproape complet
11.		5490, 5631,5563,			Copil	Infans II	Câteva oase
12.		7311			Bărbat	40-45 ani	Fr. mandibulă
13.		5350			Femeie	Matură	Mandibulă
14		7059			Femeie	Adultă	1 os
14.		21373			Bărbat	30-35 ani	Fr. Mandibulă
15.		7572			Femeie	20-24 ani	Numai dinți
16.		7778			Copil	9 ani±24 luni	Numai dinți
17.		6760			Copil	10 ani±30 luni	Schelet parțial reprezentat
18.		7579			Femeie	Adultă	1 os
19.		7585			?	Juvenis	Navicular
20.		5453			Copil	1 an ±4 luni	Fr. mandibulă

Din datele prezentate, rezultă că în aceste ritualuri funerare au fost incluși indivizi de ambele sexe, iar ca vârstă, aceștia au provenit din categorii diferite, începând de la infans I, până la maturus, dar cu absența evidentă a celor senilis. Predomină copii de vârstă infans I, urmați de adultus și maturus, ultima categorie ca reprezentare fiind cea juvenis (cu 2 indivizi, dintre care 1 la llimită cu categoria adultus – 17-21 ani) (Fig. 64-65).

CONCLUZII

Drept concluzii, pentru stadiul actual al cercetării, putem preciza următoarele aspecte:

1. Sacrificiile umane nu reprezintă primele apariții în Epoca Bronzului. Ele par însă a avea o semnificație la fel de greu de descifrat ca și cele din perioada neo-eneolitică, sau din perioadele istorice ulterioare, în special, dacă ne referim la prima și a doua epocă a fierului.

2. Nu există o regulă privind compoziția depunerilor funerare, numărul de indivizi pe care acestea le cuprind, asocierea dintre cei decedați și oasele de animale, sau diferite obiecte de ofrandă.

3. Se remarcă o mare diversitate a ritualurilor funerare, acestea fiind în strânsă conexiune cu credințele și obiceiurile populațiilor din care provin cei decedați, sau care i-au sacrificat, dar și cu ideologiile lor funerare.

4. Depunerile disparate de oase sunt interpretate diferit, în funcție de diversele contexte ale descoperirilor.

5. Prezența oaselor umane izolate nu este un fapt singular, sau specific doar unei culturi materiale, ci reprezintă un fenomen de amploare, atât ca răspândire teritorială, cât și ca durată, în timp.

6. Prezența cu caracter repetitiv a unor caractere non-metrice (cum ar fi foramenele zigomatice faciale) la diverși indivizi, ne indică și endogamia existentă în cadrul comunității la care ne referim.

În situl la care ne referim există o diversitate de ritualuri funerare, care includ fie folosirea doar a oaselor umane, fie a acestora în asociere cu cele de animale, sau a celor din urmă în mod singular, asociat cu ceramică sau diferite alte obiecte. Desigur, cercetările viitoare vor aduce noi contribuții la lămurirea aspectelor referitoare la practica ritualurilor de sacrificiu uman și vor putea oferi noi detalii, mai fine, privind comportamentul funerar al populațiilor preistorice de pe teritoriul României.

*Bibliografie / **Bibliography***

Aksu *et alii* 2009. Aksu F., Ceri N.G., Arman C., Location and incidence of the zygomaticofacial foramen: An anatomic study. Clin Anat. 22/5: 559–562.

Alekseev V.P., Debetz G.F., 1964. Kraniometrija, Moskva.

Andrițoiu I. 1992. Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în Epoca Bronzului, Bibliotheca Thracologica II, București.

Angel J.L. 1966. Porotic hyperostosis, anemias, malarias and marshes, in the Prehistoric Eastern Mediterannean. Science 153/3737: 760-763.

Bach H. 1965. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen weiblicher Skelette. Anthropologische Anzeiger 29: 12-21.

Barberini *et alii* 2008. Barberini F., Bruner E., Cartolari R., Franchitoo G., Heyn R., Ricei F., Manzi G., An unusually-wide human bregmatic Wormian bone: anatomy, tomographic description, and possible significance. Surgical Radiological Anatomy 30: 683-687.

Biasutti R. 1959. Le Razze e I Popoli della Terra, Torino.

Breitinger E. 1938. Zur Berechnung der Körperhöhe aus den langen Gliedmassenknochen. Anthropologische Anzeiger 14: 249-274.

Boev P. 1972. Die Rassen Typen der Balkanhalbinsel und der Ostägaischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung, Sofia.

Broca 1875. Instructions craniologiques et craniomćtriques. Mćmoires de la Societć d'Anthropologie de Paris 2: 1-204.

Brothwell D. R. 1981. Digging up Bones, Ithaca, New York.

Buiskstra J. E., Ubelaker D. H. 1994, Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. Arkansas Archaeological Survey Research Series 44 (272 pagini).

Cavruc V., Dumitroaia Gh. 2001. Cultura Costișa în contextul Epocii Bronzului din România, Piatra Neamț.

Chicideanu *et alii* 2004. Chicideanu-Motzoi I., Sârbu D., Constantinescu M., Sultana N., Cimitirul din epoca bronzului de la Cîrlomănești-La Arman (Campania 2003). Mousaios 9: 15-38.

Chidioșan N. 1980. Contribuții la istoria tracilor din Nord-vestul României, Așezarea Wietenberg de la Derțida, Oradea.

Ciugudean H. 1996, Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei, Bibliotheca Thracologica 13, București.

Comșa Al. 2000. Date antropologice referitoare la osemintele umane aparținând Epocii bronzului descoperite la Păuleni-Ciuc. Angustia 5: 173-176.

Comșa Al. 2011. The Purifying Fire in the Romanian Prehistoric Burials. Arheologia Moldovei 34: 251-259.

Conell B. 2008. Preservation and archaeological data. În N. Powers (ed.), Human osteology method statement, Museum of London, London: 9-11.

Constantinescu M. 2016. Isolated Human Bones Found in Bronze Age Monteoru Culture Sites. În Fl. Gogâltan, S.-C. Alincăi (eds.), Settlements of Life and Death: Studies from Prehistory to Middle Ages. Proceedings of an International Colloquium, Tulcea, 25th-28th of May 2016, Cluj, 123-144.

Dumitroaia Gh. 2000. De la cultura Cucuteni pînă în bronzul mijlociu, Piatra Neamț, 2000.

Eggen S. 1989. Torus mandibularis: an estimation of the degree of genetic determination. Acta Odontologica Scandinavica 47: 409-415.

Eickstedt E. 1934. Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit, Stuttgart.

Fazekas I. Gy., Kósa F. 1978, Forensic Fetal Osteology, Budapest.

Ferembach *et alii* 1979. Ferembach D., Schwidetzky I., Stloukal M., Recommandations pour detćrminer d'âge et le sexe sur le squelette. Bulletin et Mćmoires de la Societć d'Anthropologie de Paris 6/XIII: 7-45.

Florescu M. 1979. Citeva observații referitoare la ritul și ritualurile practicale de purtătorii culturii Monteoru în lumina săpăturilor de la Cîndești (jud. Vrancea). Carpica 10: 97-136.

Florescu M., Buzdugan C. 1962. Așezarea din epoca bronzului de la Bogdănești (jud.

Bacău). Raport amplu asupra cercetărilor efectuate în anii 1959-1962. Arheologia Moldovei 7: 102-205.

Florescu M. 1978. Cîteva considerații referitoare la ritualurile practicate de purtătorii culturii Monteoru în lumina săpăturilor de la Cîndești (jud. Vrancea). Carpica 10: 97-136.

Florescu M. 1979. Contribuții la cunoașterea concepțiilor despre lume și viață a comunităților tribale monteorene. Carpica 11: 57-127.

Großkopf B. 2004. Leichenbrand.Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frügeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken, Dissertation zur Erlagung des akademischen Grades Doctor Philosophiae, Leipzig, 2004.

Hegde *et alii* 2013. Hegde S., Praveen B.V., Shishir R.S., Morphological and Radiological Variations of Mandibular Condyles in Health and Disease. A Systematic Review. Dentistry 3/1. . 154, doi:10.4172/2161-1122.1000154.

Herrmann B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. În R. Kussmann (ed.) Anthropologie. Handbuch der Vergleichenden Biologie des Menchen, Stuttgart/New York: 578-585.

Ifrim M., Niculescu Gh. 1988. Compendiu de anatomie, București.

Kacsó C. 1990. Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Libotin. Thraco-Dacica 11: 79-98.

Kacsó C. 2005. Un vas Wietenberg cu decor deosebit de la Oarța de Sus. Marmatia 8/1: 125-129.

Kimura *et alii* 2009. Kimura R., Yamaguchi T., Takeda M., Kondo O., Toma T., Haneji K., Hanihara T., Matsukusa H., Kawamura S., Maki K., Osawa M., Ishida H., Oota H., A Common Variation in EDAR is a Genetic Determinant of Shovel-Shaped Incisors. American Journal of Human Genetics. Oct. 9, 85/4: 528-535.

Krogman W.M. 1962. The Human Skeleton in Forensic Medicine, Springfield Illinois,.

Lasker H.L. 1950. Genetic analysis of racial traits of the teeth. Cold Spring Harbor Symposia on Quantitative Biology 15: 191-203.

Lewis M., Roberts Ch. 1997. Growing Pains: the Interpretation of Stress Indicators. International Journal of Osteoarchaeology 7: 581-586.

Lovejoy C.O. 1985. Dental wear in the Libben population: Its functional pattern and role in the determination of adult skeletal age at death. American Journal of Physical Anthropology 68: 47-56.

Mangal *et alii* 2004. Mangal A, Choudhry R, Tuli A, Incidence and morphological study of zygomaticofacial and zygomatico-orbital foramina in dry adult human skulls: The non-metrical variants. Surg Radiol Anat. 26/2: 96–99.

Mann R.W. , Hunt D.R. 2005. Photographic Regional Atlas of Bone Disease. A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton, Illinois.

Manouvrier L. 1892. Determination de la taile d'apre's les grand os des membres. Revue de l'Ecole d'anthropologie 2: 227-233.

Martin R., Saller K. 1957-1966. Lehrbuch der Anthropologie, Stuttgart.

Mew J.R.C. 1997. Mew, The aetiology of temporomandibular disorders: a phylosophycal overview. European Journal of Orthdontics 19: 249-258.

Molleson T. 2007. A method for the study of activity related skeletal morphologies. Bioarchaeology of the Near East 1: 5-33.

Molleson T., Blondiaux J. 1994. Riders' bones from Kish. Cambridge Archaeological Journal 4: 312-316.

Monah *et alii* 2003. Monah D., Monah Gh. F., Preoteasa C., Munteanu R., Nicola D., Bibliotheca Memoriae Antiquitatis 13. Piatra Neamț. (248 Pagini)

Munteanu R. 2010, Începuturile bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali. Bibliotheca Memoriae Antiquitatis 24, Piatra Neamț. (351 pagini)

Nayak S.B. 2008. Multiple Wormian bones at the lambdoid suture in an Indian Skull. Neuroanatomy 7: 52-58.

Necrasov O. 1982. Sur le calcul de la stature au moyen des os longs. Bull et Mćmoires de la Societć d'Anthropologie de Paris 9/XIII: 241-245.

Necrasov O., Cristescu M. 1961. Sur le méditerranoides du Néolithique roumain. Acta Facultatis rerum naturallum Universitatis Commenianae 3-4 (201-212).

Oancea Al. 1981. Considérations sur l'étape finale de la culture de Monteoru. Dacia 35: 131-191

Olivier G. 1960. Pratique Anthropologie, Paris.

Ortner D.J. 2003. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains, Oxford.

Perianu M. 1990. Necropola Bronzului timpuriu de la Ampoița (jud. Alba). Thraco-Dacica 11/1-2: 241-247.

Popescu A.-D., Băjenaru R. 2008. Mortuary Practices at Costișa (Neamț County), Dacia N. S. 52: 23-47.

Popescu A., Soficaru A.D., Mărgărit M., 2016. Selection and Manipulation of Human Remains During the Bronze Age: Example from Costișa (Eastern Romania). În Fl. Gogâltan, S.-C. Alincăi (eds.), Settlements of Life and Death: Studies from Prehistory to Middle Ages. Proceedings of an International Colloquium, Tulcea, 25th-28th of May 2016, Cluj-Napoca: 71-88.

Pearson K. 1899. Mathemathical contributions to the theory of evolution On the reconstruction of stature of prehistoric races. Proceedings of the Royal Society of London, Philosophical Transactions of the Royal Society 192: 169-244.

Raicu 1980. Genetica, București.

Redfield A. 1970. A new aid to aging immature skeletons: Development of the occipital bone. American Journal of Physical Anthroplogy 33/2: 207-220.

Roberts Ch., Manchester K. 1995. The Archaeology of Disease, Ithaca, New York.

Roman *et alii* 1992. Roman A., Dodd-Opriţescu, Pál J., Schnurverzierte Keramik Südosteuropas, Mainz am Rhein.

Schultz M. 2001. Paleohistopathology of bone: a new approach to the study of ancient diseases. American Journal of Physical Anthropology Suppl 33: 106-147.

Sheuer L., Maclaughln-Black S. 1994. Age estimation from the pars basilaris of the fetal and juvenile occipital bone. International Journal of Osteoarchaeology 4/4: 377-380.

Shaeffer *et alii* 2009. Schaefer M., Black S., Sheuer L., Juvenile osteology, London-New York.

Sharma *et alii* 2010. Sharma A., Singh K., Gupta V., Srivastava S., Double foramaen transversarium in cervical vertebra. An osteological study. J. Anat. Soc. India 59/2: 229-231.

Soficaru A. D 2008. Human Osteological Remains from Costișa, Romania – Anthropological analysis. Dacia N.S. 52: 49-70.

Stevens Coon C. 1954. The Races of Europe, New York.

Stloukal M., Hanákova H., 1978. Die lange der Langsknochen Altslawisher Bevölkerungen Unter besonder Berücksichtigung von Wachstumfragen. Homo 29: 53-69.

Stuart M. 1992. Porotic hyperostosis: a new perspective. American Journal of Physical Anthropology Jan. 87/1: 39-47.

Székely Zs. 1997. Perioada timpurie și începutul celei mijlocii a epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, București.

Todd T. W. 1921. Age changes in the pubic bone. American Journal of Physical Anthropology 14: 1-70.

Tomaszewska *et alii* 2013. Tomasszewska A., Tomczyk J., Kwiatowska B., Characterisation of the supraorbital foramen and notch as an exit for the supraorbital nerve in populations from different climatic conditions, Homo. Journal of Comparative Human Biology 64/1: 58-70.

Ubelaker D. H. 1979. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis and Interpretation, Washington D.C.

Ubelaker D. H. 2008. The forensic evaluation of burned skeletal remains: A synthesis. Forensic Sci. Int. 2008, 1-5. DOI:19.1016/j.for.sci-int.2008.09.019.

Unterman S., Fitzpatrick M. 2010. Torus mandibularis, WestJ. Emrg.Med., 11/5: 520.

Vallois H.V. 1944. Les races humaines, Paris.

Vlădescu M. 1997. L'evolution historique de la structure anthropologique des populations de Munténie (Roumanie). Annuaire roumain d'anthropologie, 34: 3-16.

Vulpe A., Drîmbocianu V. 1981. Cercetări arheologice în raza comunei Năieni (Buzău). SCIVA 32/2: 171–193.

Walker *et alii* 2009. L. Walker, R. R. Barthurst, R. Richman, T. Gierdrum, V. A. Andrushko, The

causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: A reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis, American Journal of Physical Anthropology, June, 139, 2, 109-125. DOI: 10.1002/ajpa.21031.

White T.D., Folkens A. 2005. The Human Bone Manual, Amsterdam-Boston.

Wills *et alii* 2014. Wills B., Ward C., Sáiz-Gómez V. cu contribuții Korenberg C., Phippard J., Conservation of Human Remains from Archaeological Contexts in Regarding the Dead. Human remains in the British Museum, London: 49-73.

Zhao *et alii* 2018, Zhao Y., Chundury R. V., Blandford A. D., Perry J. D., Anatomic Description of Zygomatic Foramina in African American Skulls, Ophtal. Plast. Reconstr. Surg, Mar.Apr. 34/2: 168-171.

Zibis *et alii* 2016. Zibis A.M., Mitrousias V., Baxevanidou K., Hantes M.E., Karachalioos T., Anatomical variations of the foramen transversarium în cervical vertebrae: findings, review of the literature and clin. European Spine Journal Aug. 2016, 25/12, 719-722, DOI 10.1007/s00586-016-4738-3.

Zubov A.A. 1968. Odontologija. Metodika antropologičeskih issledovaniji, Moskva.

Surse online

Wikivisually/wiki/torticolis.

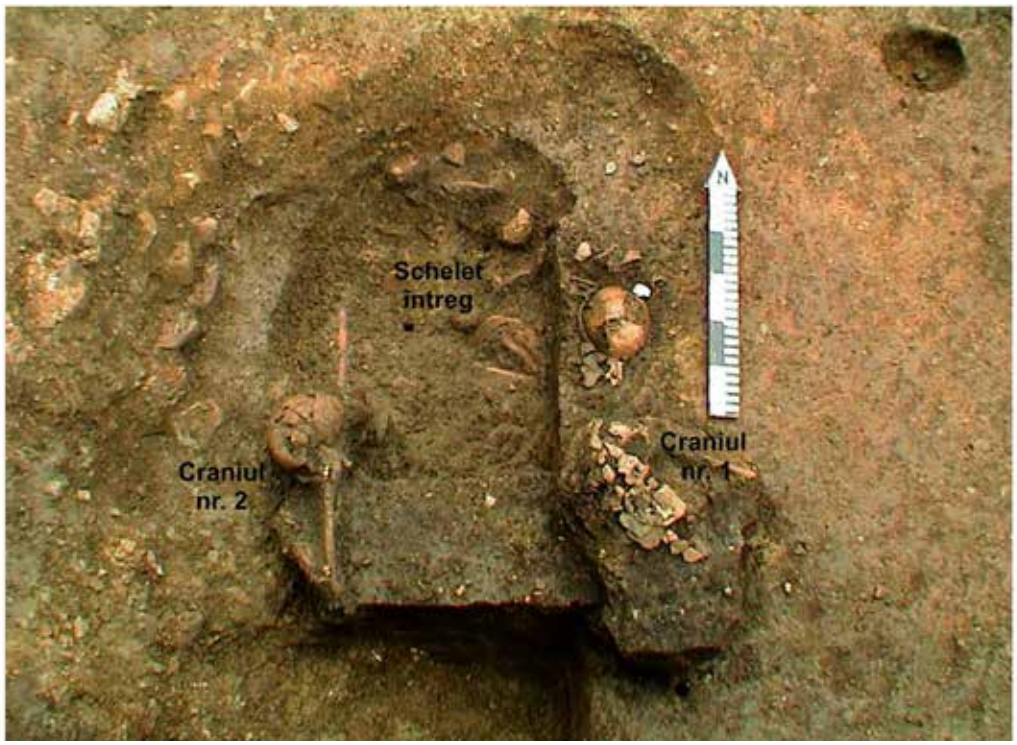

Fig. 1 – Scheletul din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc, aparţinând culturii Jigodin, din perioada timpurie a Epocii Bronzului (Cavruc, Buzea 2002, 41-48, Pl. XIX şi XXXI/3)
Fig. 1 *– Skeleton in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc, belonging to the Jigodin Culture, of the Early Bronze Age (Cavruc, Buzea 2002, 41-48, Pl. XIX and XXXI/3).*

Fig. 2 – Complexul nr. 14A – Mormântul nr. 1 de la Păuleni-Ciuc (jud. Harghita).
Fig. 2 *– Complex no. 14A – Grave no. 1 from Păuleni-Ciuc (Harghita County).*

Fig. 3 – Fragment de occipital de la Craniul nr. 1 de copil (B. 1)
din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc
Fig. 3 *– Occipital frgment of the child Skull no. 1(B.1)*
in the Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.

Fig. 4 – Mandibula fragmentară de copil de la Scheletul nr. 1 din Complexul nr. 14
de la Păuleni-Ciuc
Fig. 4 *– Fragmentary child mandible of Skeleton no. 1 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 5 – Fragment de orbită cu cribra orbitalia provenind de la Craniul nr. 1 (M. 1) de copil, din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 5 *– Orbit roof fragment with cribra orbitalia, coming from the Skull no.1 (B. 1) belonging to a child, in Complex no. 14, from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 6 – Fragment de femur al copilului M.1a din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 6 *– Femoral fragment of the child skeleton B.1a in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 7 – *Torus mandibularis* la Craniul nr. 2 (M. 2) din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 7 *– Torus mandibularis on the Skull no. 2 (B.2) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 8 – *Hiperostoza porotica* pe un fragment cranian de la Scheletul nr. 2 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc
Fig. 8 *– Hyperostosis porotica on a cranial fragment* belonging to the Skeleton no. 2 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.

Fig. 9 – Foramenele mentoniere foarte dezvoltate (în special cel de pe partea stângă), pe mandibula Scheletului nr. 2 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 9 *– The very developed mental foramina (especially the left one) on the mandible of the Skeleton no. 2 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 10 – Detaliu al urmei loviturii identificate pe corpul mandibular al Schletului nr. 2 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 10 *– Detail with the traces of the blow situated on the mandible, belonging to the Skeleton no. 2 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 11 – Craniul Scheletului nr. 3 (M.3) din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc – norma verticalis.
Fig. 11 *– The skull of the Skeleton no. 3 (M.3) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 12 – Craniul Scheletului nr. 3 (M.3) din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc – norma lateralis.
Fig. 12 *– Skull of the Skeull no. 3 (B.3) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc – norma lateralis.*

Fig. 13a – Craniul Scheletului nr. 3 (M.3) din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc – norma occipitalis.
Fig. 13a *– Skull of the Skeleton no. 3(B. 3) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc – norma occipitalis.*

Fig. 13b – Craniul scheletului din Complexul nr. 13, norma frontalis.
Fig. 13b *– The skull of the skeleton in Complex no. 14, in norma frontalis.*

Fig. 14 – Jumătatea dreaptă a maxilarului superior și malarul de la Scheletul nr. 3 (M.3) din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 14 *– Right half of the upper jaw and malar of the Skeleton no. 3 (B. 3) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 15 – Mandibula Scheletului nr. 3 (M.3) din Complxul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc – vedere ocluzală.
Fig. 15 *– Mandible of the Skeleton no. 3 (B. 3) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc – occlusal view.*

Fig. 16 – Mandibula Scheletului nr. 3 (M.3) din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc – vedere laterală.
Fig. 16 *– Mandible of the Skeleton no. 3 (B/ 3) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc – lateral view.*

Fig. 17 – Mandibula Scheletului nr. 3 (M.3) din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc – vedere frontală.
Fig. 17 *– Mandible of the Skeleton no. 3 (B. 3) in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc – frontal view.*

Fig. 18 – Oasele lungi ale membrelor superioare ale Scheletului nr. 3 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 18 *– Long bones of the upper limbs of the Skeleton no. 3 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 19 – Cubitusul stâng de femeie găsit împreună cu Scheletul nr. 1 din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc (cu notaţia M.1 2013 S.I, caroul H1), reconstituit. El aparţine Scheletului din Complexul nr. 14.
Fig. 19 *– Reconstructed left ulna of a woman found together with the Skeleton no. 1 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc (with notation M.1 2013 S.I, square H1). It belonged to the Skeleton in Complex no. 14.*

Fig. 20 – Oasele lungi ale membrelor inferioare ale Scheletului nr. 3 din Complexul 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 20 *– Long bones of the lower limbs belonging to Skelton no. 3 in Complex 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 21 – Coxalele individului de sex feminin din M. 14 (Scheletul nr. 3) de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 21 *– Coxal bones of the female individual from Păuleni-Ciuc in Complex no. 14.*

Fig. 22 – Rarefierea osului cortical al procesului condilar drept al osului mandibular (Scheletul nr. 3 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc).
Fig. 22 *– Rarefaction of the cortical bone of the right condylar process of the mandible (Skeleton no. 3 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc).*

Fig. 23 – Vertebre dorsale cu corpusculi Schmorl de mari dimensiuni, provenind de la Scheletul nr. 3 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 23 *– Dorsal vertebrae with Schmorl nodes of large dimensions coming from Skeleton no. 3, in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 24 – Detaliu al humerusului și cubitusului de pe partea dreaptă a corpului (Scheletul nr. 3 din /Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc – nr. inv. 4603), pe care apar porozităţi, care indică prezenţa unui proces inflamator.
Fig. 24 *– Detail of the humerus and ulna on the right side of the body (Skeleton no. 3 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc – inv. No. 4603) with porosities, showing the presence of an inflamatory process.*

Fig. 25 – Vertebra cervicală cu foramenul transversal bipartit pe partea dreapta (Scheletul nr. 3 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc).
Fig. 25 *– Cervical vertebra with the bipartite transversal foramen on its right side (Skeleton no. 3 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc).*

Fig. 26 – Pauleni 2013 – Detaliu al cubitusului stâng din M.1 2013 S.I, caroul H1, pe care apare evidentă dezvoltarea inserţiei muşchilor *brachialis* şi *anconeus*.
Fig. 26 *– Detail of the left ulna in M.1 2013 S.I, square H1with obvious development of the brachialis and anconeus muscles.*

Fig. 27 – Urme de tăieturi în apropierea crestei intertrohanterice a femurului stâng de la Scheletul nr. 3 din Complexul nr. 14 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 27 *– Traces of cuts in the proximity of the intertrochanteric crest of the left femur belongng to the Skeleton no. 3 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 28 – Urme de lovituri şi tăieturi în zona metafizei distale a femurului stâng de la Scheletul nr. 3 din complexul nr. 14 de lal Păuleni-Ciuc.
Fig. 28 *– Traces of blows and cuts on the distal metaphysis of the left femur of the Skeleton no. 3 in Complex no. 14 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 29 – Frontalul scheletului din Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc (Cultura Jigodin).
***Fig. 29** – Frontal of the skeleton in Complex no. 14A from Păuleni-Ciuc (Jigodin Culture).*

Fig. 30 – Mandibula scheletului nr. 1 (M. 1) din Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc (Cultura Jigodin) – vedere ocluzală.
***Fig. 30** – Mandible of the Skeleton no. 1 (B. 1) in Complex no. 14A from Păuleni-Ciuc (Jigodin Culture) – occlusal view.*

Fig. 31 – Mandibula Scheletului nr. 1 (M. 1) din Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc – vedere frontală.
Fig. 31 *– Mandible of the Skeleton no. 1 (B. 1) in Complex no. 14A from Păuleni-Ciuc – frontal view.*

Fig. 32 – Mandibula Scheletului nr. 1 (M. 1) din Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc – vedere laterală.
Fig. 32 *– Mandible of the Skeleton no. 1 (B. 1) in Complex no. 14A from Păuleni-Ciuc – lateral view.*

Fig. 33 – Coxalul drept fragmentar al Scheletului masculin din Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 33 *– Right fragmentary coxal bone of the male skeleton in Complex no. 14A from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 34 – Frontalul cu foramenele supraorbitare – Scheletul din Complexul nr. 14A de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 34 *– Frontal with the supraorbital foramina of the Skeleton no. 1 in Complex no. 14A from Păuleni-Ciuc.*

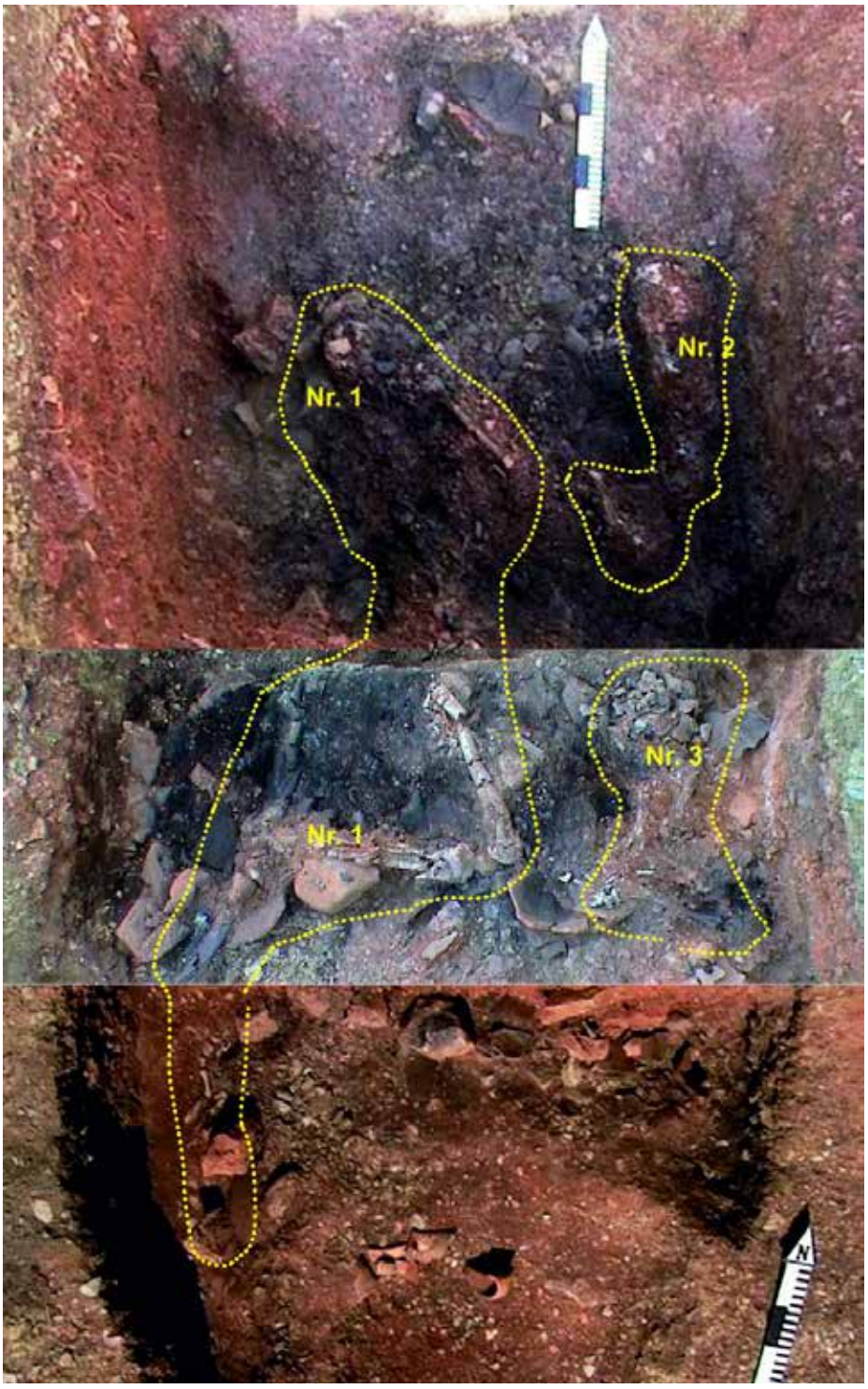

Fig. 35 – Complexul. Nr. 13 – Depunerea funerară aparţinând culturii Costişa-Ciomortan (Cavruc, Buzea, 2002, 41-88, Pl. XXVI).
***Fig. 35** – Complex no. 13 – Funerary deposition Costişa-Ciomortan Culture (Cavruc, Buzea, 2002, 41-88, Pl. XXVI).*

Fig. 36 – Fragmente craniene ale Scheletului nr. 1 de bărbat din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 36 *– Cranial fragments of the male Skeleton no. 1 in Complex 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 37 – Fragmente mandibulare ale Scheletului nr. 1 din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 37 *– Mandibular fragments of the Skeleton no. 1 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 38 – Vertebrele fragmentare atlas și axis ale regiunii cervicale a coloanei vertebrale de la Scheletul nr. 1 din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 38 *– Fragmentary atlas and axis vertebrae of the cervical spine from Skeleton no. 2 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 39 – Fragment din coxalul drept al individului de sex masculin (Scheletul nr. 1) din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 39 *– Fragment of the right coxal bone of the male individual (Skeleton no. 1) in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 40 – Fragment din femurul drept al Scheletului nr. 1 din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc, cu diafiza detașată de diafiză, datorită acţiunii focului.
Fig. 40 *– Fragment of the right femur of the Skeleton no. 1 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc, with its epiphysis detached from the diaphysis due to the action of the fire.*

Fig. 41a – Femurul stâng (reconstituit) al Scheletului nr. 1 de bărbat din complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc, împreună cu un fragment diafizar de tibie și unul de peroneu (Nr. inv. 7750).
Fig. 41a *– Left (reconstructed) femur of the male Skeleton no. 1 in Complex no. 13 – Păuleni-Ciuc, together with a portion of tibia and another one, of a fibula (Inv. No. 7750).*

Fig. 41b – Fragment din hemiarcada stângă a mandibulei de copil (Scheletul nr. 2) din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 41b *– Left side of the mandible arc of the child Skeleton no. 3 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc).*

Fig. 42 – „Conglomerat" de coaste arse parţial ale copilului (Scheletul nr. 2) din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 42 *– Partly burnt ribs „conglomerate" of the child Skeleton no. 2 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 43 – Femurele Scheletului nr. 3 de copil din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 43 *– Femora of the child Skeleton no. 2 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 44 – Fragment de orbită cu cribra orbitalia provenind de la Scheletul nr. 2, de copil, din Complexul nr. 13 de la Păuleni-Ciuc.
***Fig. 44** – Orbit fragment with cribra orbitalia, coming from the child Skeleton no. 2 in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 45 – „Conglomerate" neidentificabile de oase descoperite în apropierea scheletelor umane din Complexul nr. 13. de la Păuleni-Ciuc.
***Fig. 45** – Unidentifiable bone „conglomerates" found in the proximity of the skeletons in Complex no. 13 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 46 – Groapa rituală nr. 36, aparţinând culturii Wietenberg de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 46 *– Ritual pit no. 36, belonging to the Wietenberg Culture from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 47 – Fragmente craniene ale scheletului de copil din Groapa nr. 36 de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 47 *– Cranial fragments of the child skeleton discovered in the Pit no. 36 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 48 – Mandibula copilului din Groapa. 36 de la Păuleni-Ciuc (Cultura Wietenberg).
Fig. 48 *– Mandible of the child discovered in Pit no. 36 from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 49 – Malarul fragmentar stâng al scheletului de copil din Groapa nr. 36 de la Păuleni-Ciuc (Cultura Wietenberg) cu foramen facial zigomatic dublu.
Fig. 49 *– Malar fragment of the child Skeleton in Pit no. 36 from Păuleni-Ciuc with a double facial zygomatic foramen.*

Fig. 50 – Fragment de coxal din Locuinţa nr. 8A – infans II (Nr. inv. 5563).
Fig. 50 *– Coxal fragment from the Dwelling no. 8A – infans II (Inv. no. 5563).*

Fig. 51 – Oase lungi descoperite în locuinta nr. 8 (Wietenberg) de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 51 *– Long bones discovered in the dwelling no. 8 (Wietenberg) from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 52 – Mandibulă izolată aparţinând unui individ de sex masculin (Nr. inv. 7311) de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 52 *– Isolated mandible fragment belonging to a male individual (Inv. no. 7311) from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 53 – Detaliu cu lovitura din dreptul foramenului nutritiv de pe mandibula izolată (Nr. inv. 7311) de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 53 *– Detail with the blow trace situated near the mental foramen of the male mandible (Inv. no. 7311) from Păuleni-Ciuc.*

Fig. 54 – Mandibula parţial edentată de femeie (Nr. inv. 5350), vedere frontală.
Fig. 54 *– Partially edentated female mandible (Inv.no. 5350), frontal view.*

Fig. 55 – Mandibula parţial edentată de femeie (Nr. inv. 5350), vedere laterală.
Fig. 55 *– Partially edentated female mandible (Inv.no. 5350), lateral view.*

Fig. 56 – Mandibula parţial edentată de femeie (Nr. inv. 5350), vedere ocluzală.
Fig. 56 *– Partially edentated female mandible (Inv.no. 5350), occlusal view.*

Fig. 57 – Radius fragmentar de la Păuleni-Ciuc (Nr. inv. 7059).
Fig. 57 *– Fragmentry radius from Păuleni-Ciuc (Inv.no. 7059).*

Fig. 58 – Fragment de mandibulă găsit izolat şi aparţinând unui individ de sex masculin de la Păuleni-Ciuc (Nr. Inv. 21373).
Fig. 58 *– Isolated mandible fragment of a male individual found in the site from Păuleni-Ciuc (Nr. Inv. 21373).*

Fig. 59 – Fragment de mandibula de copil din Locuinţa nr. 9 de la Păuleni-Ciuc (Nr. inv. 6760).
Fig. 59 *– Child mandible fragment discovered in the Dwelling no. 9 from Păuleni-Ciuc (Inv. no. 6760).*

Fig. 60 – Fragment de tibie reconstituit, provenind probabil de la o femeie (Nr. inv. 7579), găsit într-un posibil complex eneolitic, de sub locuinţa L.8.
Fig. 60 *– Reconstructed part of a tibia probably coming from a female skeleton (Inv. no. 7579), discovered in a possible Eneolithic complex, under the Dwelling no. 8.*

Fig. 61 – Os navicular drept (unul dintre oasele tarsiene) de la Păuleni-Ciuc (Nr. inv. 7585).
***Fig. 61** – The navicular bone (one of the tarsian bones) from Păuleni-Ciuc (Inv. no. 7585).*

Fig. 62 – Fragment de mandibulă de copil (Nr. inv. 5453).
***Fig. 62** – Child mandible fragment (Inv. No. 5453).*

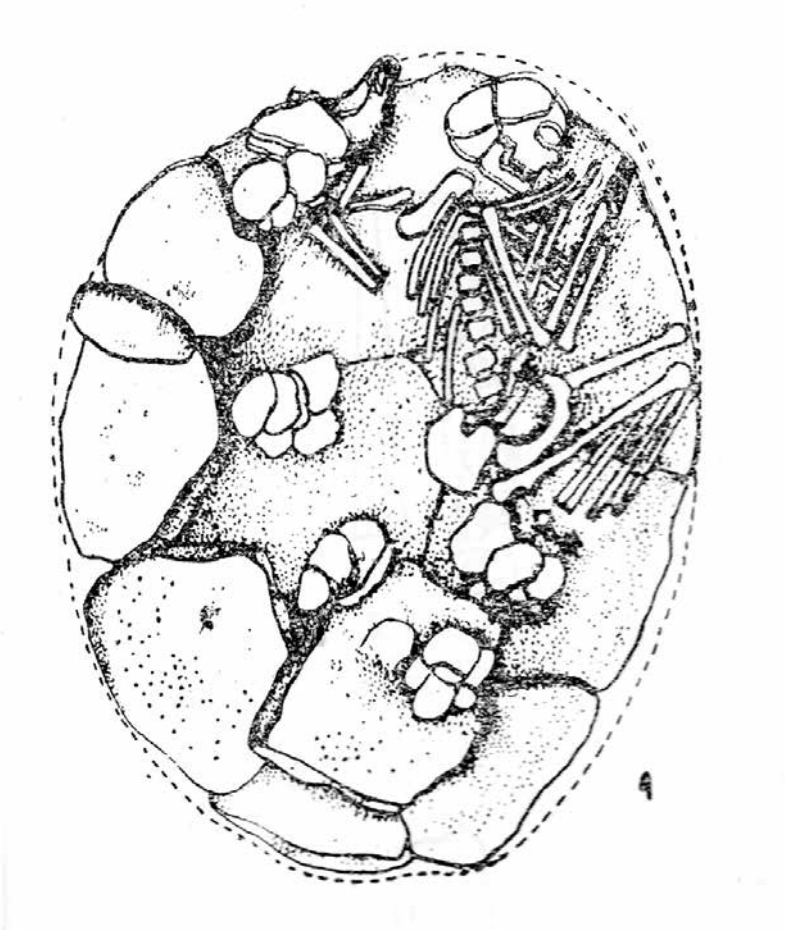

Fig. 63 – Schelet inhumat împreună cu 4 cranii de matur
de la Cândești (jud. Vrancea).
Fig. 63 *– A skeleton inhumed with four skulls belonging to mature individuals discovered at Cândești (Vrancea County).*

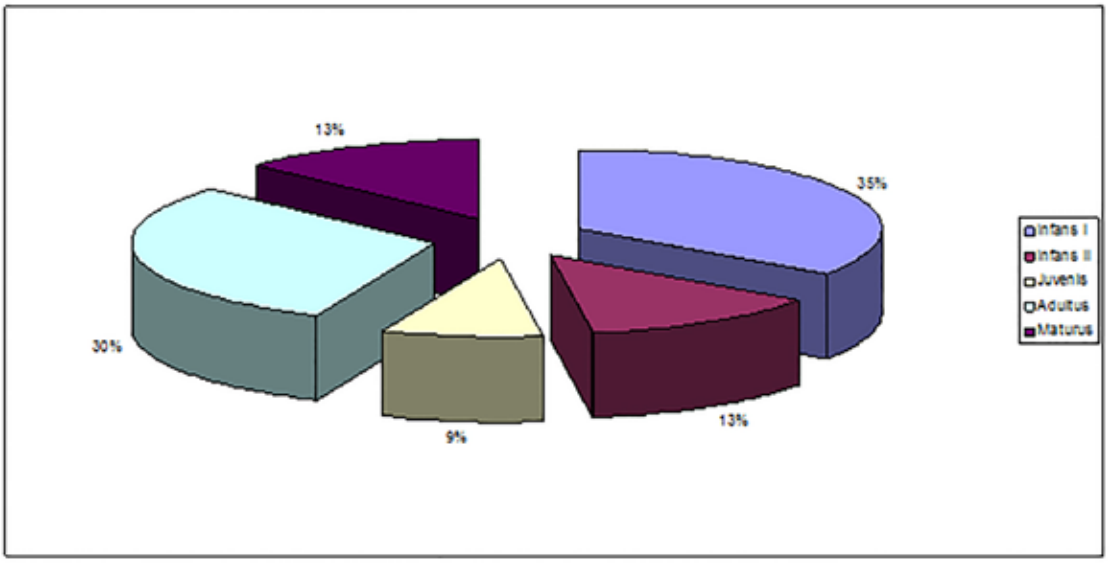

Fig. 64 – Proporţia între categoriile de vârste pentru depunerile funere din situl de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 64 *– Proportion amongst the age categories in the funerary depositions from Păuleni-Ciuc.*

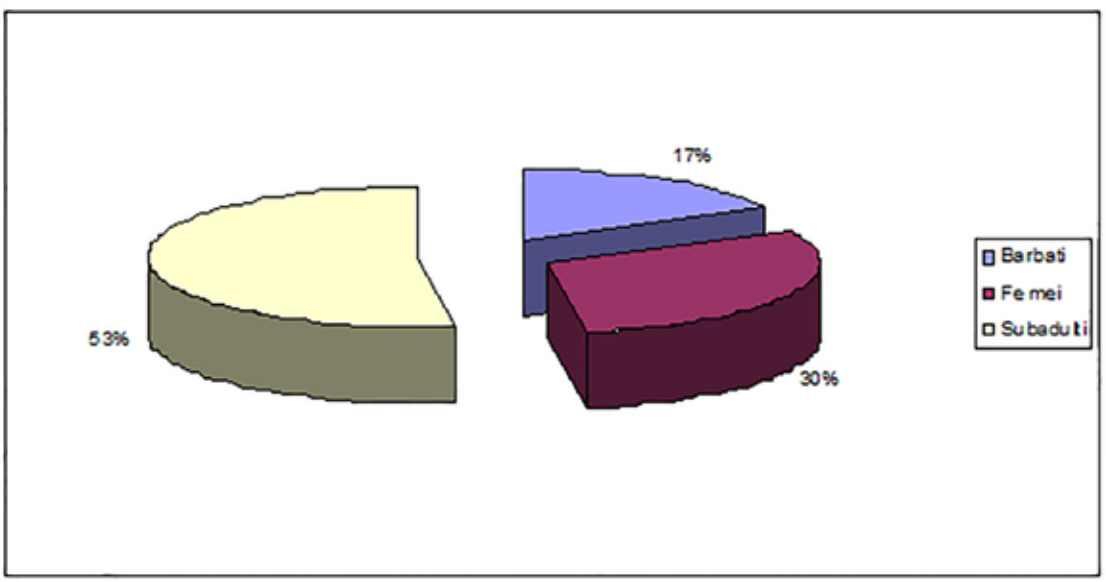

Fig. 65 – Proporţia dintre sexe în depunerile funerare de la Păuleni-Ciuc.
Fig. 65 *– Proportion amongst the sex categories in the funerary deposition from Păuleni-Ciuc*.*

* La categoria femei a fost inclus şi unul dintre scheletele juvenis, celălalt fiind inclus aici la cea de subadulţi.